

10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων
Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017

6^ο τεύχος

Η «σύντομη» δεκαετία του 1960

Από το όνειρο στον εφιάλτη

(ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως διαιρετική τομή)

ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων

Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα
την περίοδο 1910-2017

6^ο τεύχος

Η «σύντομη» δεκαετία του 1960

Από το όνειρο στον εφιάλτη

(ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως διαιρετική τομή)

Επίμετρο-Σχόλιο:
Ανδρέας Λοβέρδος

Πρώτη έκδοση, εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε. •
Θεσσαλονίκη, 2017

© εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε., 2017

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλυσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπίες, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Επιμέλεια έκδοσης: Δήμητρα Ασημακοπούλου

Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.

Αθήνα: Κιάφας 5 - ΤΚ 10678

τηλ.: 210 3811077 • fax: 210 3811086

Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 - ΤΚ 54621

τηλ.: 2310 256146 • fax: 2310 256148

www.epikentro.gr • e-mail: epikentro@epikentro.gr

ISBN: 978-960-458-786-5

Σε όσους...

Ποτέ δεν πίστεψαν...

Σε κοσμοσωτήριες ιδεολογίες...

*Και στους ανθρώπους που η ζωή
έφερε πολύ κοντά μου*

Σπυράκο Θ. Παπαδόπουλο

Στέλλα Χαδιώ

Κέλλυ Γιαννακοπούλου

Μίλλη Τσουμάνη

Ελευθερία Κωνσταντινίδη

Ελίζα Λεπτοκαρίδη

*Η κυβέρνησις [Καραμανλή] οφείλει...
να εγείρει βωμόν εις τον άγνωστον εκλογέα,...
εις τον οποίο οφείλει την εκλογή της,
αφού εις τον γνωστόν δεν την οφείλει...*

*Γεώργιος Παπανδρέου
(Για τις εκλογές του 1961)*

*Ο καλός αυτός άνθρωπος [ο Γεώργιος Παπανδρέου]...
διέθεσε και διαθέτει πάντοτε όλα τα κύτταρα του
μυαλού του,...
που δεν ήταν ποτέ πολλά, αλλά και ούτε καλής
ποιότητας,...
για να σχηματίζει ωραίες, παραστατικές αλλά
πάντοτε κενές φράσεις,...
αδιαφορώντας για την ουσίαν των,...
για τη στιγμή που θα ελέγοντο...
και τον σκοπόν προς τον οποίον απέβλεπον.*

Κωνσταντίνος Ζαβιτσάνος

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	13
Απόσπασμα από τα Προλεγόμενα του 1ου Τεύχους	15
Προλεγόμενα	17
Χρονολόγιο	23

Μέρος πρώτο

Οι εναλλασσόμενες διαιρετικές τομές	37
Α) Κάτοχοι και πολιορκητές του κράτους	37
Β) Μια αξιακή διαιρετική τομή: Η δημοκρατική νομιμότης ως βάση πόλωσης	48
Γ) Η Αποστασία ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως (εσωπαραταξιακή) διαιρετική τομή και η αναβίωση του πολιτειακού Διχασμού	63

Μέρος δεύτερο

Γεώργιος Παπανδρέου: Μια προσωπική διαδρομή που κατέληξε σε διαιρετική τομή	75
Α) Η κοινωνικοπολιτική φιλοσοφία	75

Περιεχόμενα

Β) Πολιτειακή Φιλοσοφία	84
Γ) Ο Γεώργιος Παπανδρέου ως τακτικιστής	89
Δ) Ο Γεώργιος Παπανδρέου ως πατέρας και η «νεοπαγής παλιά» διαιρετική τομή	99
Εν κατακλείδι...	110
Επίμετρο-σχόλιο Ανδρέα Λοβέρδου	113

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στους συνάδελφους και φίλους που έκαναν τον κόπο να διαβάσουν το κείμενο (και) αυτού του τεύχους σε δοκιμαϊκή μορφή και να συνεισφέρουν τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους εκφράζω τις πιο θερμές και ειλικρινείς μου ευχαριστίες.

Ειδικότερα αποδέκτες της ευγνωμοσύνης μου είναι οι:

Βαγγέλης Βενιζέλος

Γιάννης Θεοδωρόπουλος

Ανδρέας Λοβέρδος

Κώστας Μποτόπουλος

Κωνσταντίνα Μπότσιου

Μανώλης Μυλωνάκης

και Γιάννης Τζαννετάκος

Απόσπασμα από τα Προλεγόμενα του 1ου Τεύχους

Το παρόν εγχείρημα... συνιστά μια προσπάθεια, απευθυνόμενη στους μη ειδικούς, για ανάδειξη, ερμηνεία και ανάλυση των διαιρετικών τομών που σφράγισαν και διαπέρασαν την πολιτική ζωή του τόπου, κατά τις 11 περίπου δεκαετίες που διέρρευσαν από το Κίνημα στου Γουδή μέχρι σήμερα. Ως εκ τούτου πρόκειται για ένα κείμενο ή, μάλλον, μια σειρά κειμένων, «απαλλαγμένων» –όχι ασφαλώς από κάθε υποσημείωση, αφού σε κάποιο βαθμό κρίθηκε σκόπιμο να υπάρχουν τέτοιες, για διευκόλυνση της πρόσληψης των αναλύσεων που υπάρχουν στο κυρίως κείμενο, αλλά– από κάθε βιβλιογραφική αναφορά ή τυπική τεκμηρίωση, που προσιδιάζουν σε άλλου τύπου και άλλων στοχεύσεων έργα. Αυτά τα τεύχη, λοιπόν, γράφονται με τη μεγαλύτερη δυνατή απλότητα και απευθύνονται κυριολεκτικά σε κάθε μη αναλφάβητο Έλληνα, ο οποίος έχει γνωστική περιέργεια και διάθεση να κατανοήσει τις ρίζες και τις εκφάνσεις των πολιτικών διαιρέσεων που διαπέρασαν την ελληνική κοινωνία, από την προ της έκρηξης του Εθνικού Διχασμού περίοδο μέχρι τις ημέρες μας.

Για να επιτευχθεί, δε, σε μεγαλύτερο βαθμό ο βασικός σκοπός του εγχειρήματος, που είναι η διευκόλυνση του κάθε ενδιαφερόμενου να δει τη σύγχρονη πολιτική ιστορία του τόπου από την οπτική γωνία των μειζόνων πολιτικών και παραταξιακών διαιρέσεων (διαιρετικών τομών), τις οποίες αυτή παρήγαγε, σκέφτηκα το όλο εγχείρημα να πάρει τη μορφή μικρών «τομιδίων», στην πραγματικότητα τευχών, καθένα εκ των οποίων μελετά και από μία δεκαετία. Δηλαδή εξετάζει το κοινωνικό, ιδεολογικό και ψυχολογικό υπόστρωμα των πολιτικών αντιπαραθέσεων που διαίρεσαν την κοινωνία, προσδιορίζοντας κάθε δεκαετία της πολιτικής ζωής της χώρας, του εθνικού δημόσιου βίου γενικότερα...

Προλεγόμενα

Εκ πρώτης όψεως η δεκαετία του 1960, στο ξεκίνημά της τουλάχιστον, φάνηκε να σφραγίζεται και να κυριαρχείται από την πάλη των δύο αστικών παρατάξεων, που αντλούσαν τις ρίζες τους από τον Μεσοπόλεμο. Μία πάλη μη στερούμενη ασφαλώς ιδεολογικής και αξιακής βάσης πλην όμως διεξαγόμενη πρωτίστως για τα ωφελήματα της εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα από την αντιπαράθεση των αρχικά διάσπαρτων στη συνέχεια δε –για πρώτη φορά μεταπολεμικά– συσπειρωμένων παλαιοβενιζελογενών, παλαιοδημοκρατικών ή παλαιοκεντρών πολιτικών δυνάμεων προς το μετεμφυλιακό κράτος της Δεξιάς και τους εκφραστές του. Ένα κράτος του οποίου οι πολιτικές πρακτικές και οι κληροδοτημένες από την περίοδο του Εμφυλίου θεσμικές «ιδιαιτερότητες» είχαν πια αρχίσει να βλάπτουν –όχι μόνον τους αριστερούς, αλλά– και τους βενιζελογενείς πολιτικούς. Ιδιαίτερα στο μέτρο που αυτές οι πρακτικές και «ιδιαιτερότητες» –σε συνδυασμό ασφαλώς με τον παρατεινόμενο έως το φθινόπωρο του 1961 πολυκατακερματισμό του Κέντρου– οδηγούσαν σε έναν κρα-

τικό μηχανισμό μονοπωλιακά ελεγχόμενο από την ΕΡΕ, τη δεσπόζουσα κομματική έκφραση της Δεξιάς, ο οποίος υπέκειτο στη «στιβαρή» διαχείρισή του από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, με αποτέλεσμα να μην αποκλείεται η αξιοποίησή του υπέρ της μακροήμερευσης του κόμματος αυτού στην εξουσία. (Υπήρχε, άλλωστε, τότε και κρατικό, δηλαδή κυβερνητικό, μονοπώλιο της από ραδιοφώνου ενημέρωσης... Τηλεόραση δεν υφίστατο ακόμη).

Πράγματι, λοιπόν, η κατάσταση αυτή του μονοπωλιακού ελέγχου του κράτους από τη Δεξιά, διαιωνιζόμενη στον χρόνο, δημιουργούσε πρόβλημα πολιτικής επιβίωσης, ουσιαστικά υπαρξιακό πρόβλημα, στους πολιτικούς που έλκυαν την καταγωγή από την άλλη παράταξη του Εθνικού Διχασμού (ή, ακόμη και αν δεν ήταν βενιζελογενείς, για οποιοδήποτε λόγο είχαν παραμείνει εκτός του καραμανλικού συστήματος εξουσίας): Αυτοί, φοβούμενοι πλέον την αποδιοργάνωση, λόγω περιορισμένης πρόσβασης στους ρουσφετολογικούς δημόσιους μηχανισμούς, των προσωποπαγών πελατειακών τους δικτύων, είχαν αρχίσει να αισθάνονται πιεστική, στο ξεκίνημα της δεκαετίας του '60, την ανάγκη δημιουργίας ενιαίου πολιτικού φορέα, ικανού να βρει πρόσβαση στο ...μάννα της εξουσίας. Με αποτέλεσμα να δρομολογήσουν τη σχετική προσπάθεια για ίδρυση κόμματος της κεντρώας παράδοσης και να συμβιβαστούν υπό έναν αρχηγό (επιλεγέντα εν πολλοίς με κριτήριο τα «πρεσβεία» – πέραν ασφαλώς της αναμφίβολης ρητορικής ικανότητάς του), παραμερίζοντας σε κάποιο βαθμό τις προσωπικές ηγετικές φιλοδοξίες τους.

Ωστόσο...

Ο τρόπος που συγκροτήθηκε το 1961, ελάχιστα προ των εκλογών εκείνης της χρονιάς, η Ένωση Κέντρου...

Η μεγάλη ιδεολογική της ετερογένεια...

Η ύπαρξη εντός της ισχυρότατων και όλως ανταγωνιστικών και ασυμβίβαστων (ή/και ασύμβατων μεταξύ τους) πόλων ισχύος...

Οι πολύπλευρες θεσμικές, οργανωτικές και πολιτικές εγγυήσεις ή ρυθμίσεις που συνόδευσαν την ίδρυσή της και στόχευαν να διασφαλίσουν συλλογικότητα στη διεύθυνσή της, πάντως να αποκλείσουν τη μετατροπή της σε προσωποπαγές ή αρχηγικό κόμμα...

Στη συνέχεια, δε, η δυναμική των γεγονότων, τα οποία στην πορεία είχαν ως αποτέλεσμα, παρά τις προαναφερόμενες προβλέψεις, ο Γεώργιος Παπανδρέου να ενισχυθεί εξαιρετικά εσωκομματικά, τόσο που, από κάποιο σημείο και μετά, να αρχίσει να συμπεριφέρεται ως η αδιαφιλονίκητη, παντοδύναμη, μονοπρόσωπη και οιονεί απόλυτη ηγεσία του κόμματος...

Όλα αυτά λοιπόν –σε συνδυασμό, βέβαια, με την παρέμβαση και κάποιων εξωκομματικών παραγόντων– δεν επέτρεψαν στο νεοπαγές κόμμα να διατηρήσει τη συνοχή του και, μαζί μ' αυτήν, να διαιωνίσει τον σχεδόν πλήρη δικομματισμό, στον οποίο είχε δώσει ζωή δια της δημιουργίας του (φαινομενικά, έστω, διότι υπό το κέλυφος του ενιαίου κόμματος η ΕΚ υπέκρυπτε εν πολλοίς έναν συνασπισμό κομμάτων).

Πράγματι...

Ήταν πολύπλευρη η αμφισβήτηση της προσπάθειας του αρχηγού της Ενώσεως Κέντρου να εμφανίζεται ως μόνος και αδιαφιλονίκητος κομματικός αλλά και παρα-

ταξιακός ηγέτης... Αμφισβήτηση που εκφράστηκε, προ της ανόδου του κόμματος στην εξουσία, κυρίως από τον άτυπο «συναρχηγό» του Σοφοκλή Βενιζέλο (που κατηγορήσε, τότε, τον Παπανδρέου για συμπεριφορά, «εν παντί και πάντοτε», κοινού κομματάρχη...). Αμέσως, δε, μετά την πλήρη κατάληψη της εξουσίας από μονοκομματική κυβέρνηση της ΕΚ –και ενώ ο Βενιζέλος είχε πια εκδημήσει εκ του μάταιου τούτου κόσμου– και από σημαντικό τμήμα των «βαρόνων» του κόμματος, οι οποίοι ταυτόχρονα δυσφορούσαν και για την εσωκομματική ισχύ που ταχύρρυθμα αποκτούσε ο γιος του πρωθυπουργού, ο νιόφετρος τότε στην πολιτική Ανδρέας Παπανδρέου... Τέλος, μετά την άσκηση επί ενάμιση περίπου χρόνο των κυβερνητικών ευθυνών –δηλαδή από το καλοκαίρι του 1965–, υπήρχε αμφισβήτηση και από περίπου το σύνολο της ηγετικής ομάδας του κεντρώου χώρου και των υψηλών κομματικών βαθμοφόρων...

Αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός πως η πολιτική ηγεσία της Δεξιάς παράταξης –δηλαδή ο, μετά τον Καραμανλή, αρχηγός της ΕΡΕ Παναγιώτης Κανελλόπουλος– είχε από το πρώτο σχετικά διάστημα της κεντρίας διακυβέρνησης διαφοροποιήσει το κόμμα του Κέντρου από τον ηγέτη του και είχε καλέσει τα «εθνικόφρονα στελέχη» της ΕΚ να αποστασιοποιηθούν από τον «αυταρχικό» αρχηγό τους, υποσχόμενός τους, εμμέσως πλην σαφώς, κοινοβουλευτική στήριξη προκειμένου να κυβερνήσουν αυτοί στη θέση του...

Και το ότι, από τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1965, προκύπτει μια πολιτική και κοινοβουλευτική σύμπλευση/σύμπραξη ανάμεσα στα κόμματα της Δεξιάς (δηλαδή την ΕΡΕ

και το προσωποπαγές «μαρκεζινικό» Κόμμα των Προοδευτικών), με την ιστορική ηγετική ομάδα του Κέντρου... Κάτι που είχε ως συνέπεια ο Παπανδρέου, εκπεσών πρωθυπουργός πλέον, να αποκτήσει –εν πολλοίς λόγω των μεθοδεύσεων που χρησιμοποιήθηκαν για την ανατροπή του και πρωτίστως για τη διασφάλιση διαδόχου κυβερνητικού σχήματος– μια πρωτοφανή και πρωτόγνωρη για τον ίδιο λαϊκή στήριξη (με τον λαό, αντίθετα, να στρέφεται κατά των ανακτόρων, της Δεξιάς και του αποσχισθέντος τμήματος του Κέντρου...)

Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα...

Πως, τουλάχιστον για ένα μεγάλο μέρος της, η υπό εξέταση εδώ δεκαετία του 1960 κυριαρχήθηκε από μια διαιρετική τομή, η οποία ως επίκεντρο είχε το πρόσωπο –και την έναντι αυτού στάση της κοινωνίας– του Αχαιού ηγέτη, εμφανιζόμενου βέβαια στα μάτια των οπαδών του ως η ενσάρκωση της δημοκρατίας: Ουσιαστικά, έν τινι μέτρω βέβαια, η Ελλάδα χωρίστηκε σε παπανδρεϊκούς και αντιπαπανδρεϊκούς. Από την εποχή του Ελευθερίου Βενιζέλου δεν είχε, ίσως, ένα πρόσωπο σε τέτοιο βαθμό αποτελέσει βάση διαιρετικής τομής για τη χώρα. (Ο αντικαραμανλισμός του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1950 και των αρχών της δεκαετίας του 1960 ήταν περισσότερο εναντίωση σε ένα σύστημα, μια μέθοδο και μια νοοτροπία εξουσίας και λιγότερο σε ένα πρόσωπο)...

Προέκταση, δε, αυτής της περί τον ηγέτη της ΕΚ πολιτικής πόλωσης υπήρξε και μια απαρχή εκ νέου αμφισβήτησης της μορφής του πολιτεύματος ως βασιλευόμενης δημοκρατίας, η οποία –σε συνδυασμό με την αυτονόμηση, μετά από κάποιο σημείο, των πολιτικών κινή-

σεων του Ανδρέα Παπανδρέου— επρόκειτο να προκαλέσει ανησυχίες και αντιδράσεις διαφόρων ένθεσμων ή έκθεσμων συντηρητικών κύκλων, που τελικά οδήγησαν την ελληνική «πολιτική άνοιξη» της σύντομης δεκαετίας του 1960 στο άδοξο και επώδυνο και βαρύφορτο σε μακροπρόθεσμες συνέπειες τέλος της...

Αυτά θα είναι, λοιπόν, τα προς διερεύνηση θέματα του ανά χείρας τεύχους.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

1960

11-13 Ιουλίου: Επίσημη επίσκεψη του Καραμανλή στον Ντε Γκωλ, στο Παρίσι, δηλωτική βούλησης μερικού αναπροσανατολισμού της κυβερνητικής εξωτερικής πολιτικής, προς την κατεύθυνση σχετικής χειραφέτησης από ΗΠΑ και ΝΑΤΟ και ανάπτυξης μιας πλέον πολυδιάστατης εθνικής διπλωματίας.

16 Αυγούστου: Επίσημη ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας, στη βάση των συμφωνιών Λονδίνου-Ζυρίχης.

1961

9 Ιουλίου: Υπογραφή στην Αθήνα συμφωνίας σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ. Πρόβλεψη πλήρους ένταξης το 1984.

18 Αυγούστου: Η κυβέρνηση Καραμανλή τοποθετεί επικεφαλής του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών τον Ανδρέα Παπανδρέου.

19 Σεπτεμβρίου: Ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου υπό οκταμελή Διοικούσα Επιτροπή, με πρόεδρο τον Γεώργιο Παπανδρέου.

20 Σεπτεμβρίου: Διάλυση της Βουλής και προκήρυξη εκλογών. Υπηρεσιακός πρωθυπουργός ο επικεφαλής του στρα-

τιωτικού Οίκου του βασιλιά στρατηγός Δόβας. Σοβαρές ενδείξεις πως νωρίτερα είχε υπάρξει σύγκλιση ή και ρητή συμφωνία των αρχηγών των αστικών πολιτικών δυνάμεων Καραμανλή και Παπανδρέου για κάποια χρήση του κρατικού μηχανισμού προς περιορισμό της εκλογικής απήχησης της Αριστεράς. (Σύμφωνα με αρκετές μαρτυρίες πολιτικών προσώπων –όχι μόνον μετέπειτα αντιπάλων του– φαίνεται πως ο Παπανδρέου θεωρούσε ότι η εκλογική σμίκρυνση της ΕΔΑ θα ευνοούσε πολιτικά και εκλογικά το κόμμα του και γι' αυτό είχε αποδεχθεί την παρέμβαση, προς την εν λόγω κατεύθυνση, των κρατικών κατασταλτικών μηχανισμών).

29 Οκτωβρίου: Εκλογές στις οποίες η ΕΡΕ λαμβάνει 51,8% και απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία με 176 έδρες επί συνόλου 300. Το ποσοστό που αποσπά η ΕΚ σε συνεργασία με το Κόμμα Προοδευτικών του Μαρκεζίνη είναι 33,6%, κατακτούν δε 100 έδρες (84 και 16 έδρες αντίστοιχα), ενώ με 14,6% η Αριστερά –ΕΔΑ–, ως εκλογικό μέτωπο με διάφορες κινήσεις υπό την επωνυμία ΠΑΜΕ, αναδεικνύει 24 βουλευτές. Καταγράφονται ωστόσο προφανείς ατασθαλίες προ και κατά την εκλογική διαδικασία. Μετά, λοιπόν, από ένα σύντομο διάστημα αμηχανίας η ΕΚ αντιλαμβάνεται πως η παρέμβαση των δημόσιων μηχανισμών έβλαψε και την ίδια, καταγγέλλει επομένως το εκλογικό αποτέλεσμα ως προϊόν «βίας και νοθείας», δεν αναγνωρίζει τη νέα κυβέρνηση Καραμανλή και ξεκινάει, στις 14 Νοεμβρίου, «Ανένδοτον Αγώνα δια αποκατάστασιν της λαϊκής κυριαρχίας»...

1962

Καθ' όλο το χρόνο εκδηλώσεις ανά την Ελλάδα αμφισβή-

τησης του εκλογικού αποτελέσματος. Ο «Ανένδοτος» λαμβάνει πρωτοφανή βιαιότητα.

20 Απριλίου: Επεισόδια στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια απαγορευμένης από την Αστυνομία συγκέντρωσης της ΕΚ. Δεκάδες τραυματίες, μεταξύ των οποίων και δύο κεντρικοί βουλευτές.

1963

21 Φεβρουαρίου: Κατάθεση από την κυβέρνηση Καραμανλή πρότασης για συνταγματική αναθεώρηση με διακηρυσσόμενη στόχευση την ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος της νομοθετικής, αλλά, στην πραγματικότητα, με στόχο τον περιορισμό των παρεμβατικών περιθωρίων του Στέμματος. Μετά τα γεγονότα που οδήγησαν στις εκλογές του 1958 είχε θεωρηθεί, πράγματι, πως τα Ανάκτορα χρησιμοποιούσαν πιστούς βουλευτές για να ποδηγετούν το πολιτικό σύστημα. Η ΕΚ αρνείται να συμπράξει κατά την αναθεωρητική διαδικασία. Στη συζήτηση μετέχουν μόνον εκπρόσωποι της ΕΡΕ και του μικρού κόμματος του Μαρκεζίνη (των Προοδευτικών).

20 Απριλίου: Επεισόδια στο Λονδίνο εις βάρος της βασίλισσας Φρειδερίκης. Στις αποδοκιμασίες είχε πρωταγωνιστήσει σύζυγος φυλακισμένου στελέχους του ΚΚΕ.

16 Μαΐου: Επίσημη επίσκεψη στην Αθήνα του στρατηγού Ντε Γκωλ, ο οποίος εκείνη τη στιγμή, λόγω των πολιτικών του πρωτοβουλιών, εθεωρείτο απειλή για το ΝΑΤΟ και την υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ συνοχή του δυτικού κόσμου.

22 Μαΐου: Δολοφονική επίθεση από ακροδεξιούς παρακρατικούς στη Θεσσαλονίκη κατά του ανεξάρτητου αρι-

στερού βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη, ο οποίος λίγες ημέρες αργότερα εκπνέει. Ο Παπανδρέου χαρακτηρίζει τον πρωθυπουργό «ηθικό αυτουργό» του εγκλήματος και ο Καραμανλής τού απαντά ότι εκείνος είναι που θα ντρέπεται στην υπόλοιπη ζωή του για την ανεύθυνη στάση του.

11 Ιουνίου: Παραίτηση της κυβέρνησης Καραμανλή, που αρνήθηκε να εγκρίνει βασιλικό ταξίδι στο Λονδίνο (ίσως διότι θεώρησε πως ασκείται αυτόνομη ανακτορική εξωτερική πολιτική).

19 Ιουνίου: Νέα κυβέρνηση της ΕΡΕ, υπό την προεδρία του εξωκοινοβουλευτικού υπουργού του Καραμανλή Παναγιώτη Πιπινέλη. (Ήταν εισήγηση του παραιτηθέντος πρωθυπουργού στον βασιλιά). Ο Καραμανλής αναχωρεί και παραμένει στο εξωτερικό.

28 Σεπτεμβρίου: Προκήρυξη εκλογών. Υπηρεσιακός πρωθυπουργός ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου Στυλιανός Μαυρομιχάλης. Ο Καραμανλής επιστρέφει μετά από ένα τετράμηνο στην Ελλάδα για να ηγηθεί του εκλογικού αγώνα της ΕΡΕ.

3 Νοεμβρίου: Βουλευτικές εκλογές. Σχετική πλειοψηφία της ΕΚ (42% και 138 έδρες επί 300). 39,4% παίρνει η ΕΡΕ και 14,3% η ΕΔΑ.

8 Νοεμβρίου: Η ΕΚ σχηματίζει μονοκομματική κυβέρνηση μειοψηφίας υπό τον Παπανδρέου, με εξωκοινοβουλευτικούς υπουργούς σε κρίσιμα υπουργεία –κυρίως στο Άμυνας, αλλά και στο Εσωτερικών– αρεστούς στα Ανάκτορα. Ο Παπανδρέου αρνείται κοινοβουλευτική στήριξη της ΕΔΑ (αποδεχόταν μόνον «αποδεκτήν πλειοψηφία», δηλαδή προσχωρήσεις βουλευτών άλλων κομμάτων στο

δικό του) και εισηγείται στον βασιλιά διάλυση της Βουλής και προκήρυξη νέων εκλογών, μετά σχεδόν από δίμηνη διακυβέρνηση υψηλής παροχολογίας. Ο Παύλος, ενδεχομένως φοβούμενος νέο ανέκδοτο ή/και ικανοποιημένος λόγω των έμμεσων «εγγυήσεων» που του έδωσε ο νέος πρωθυπουργός για τον έλεγχο από τα Ανάκτορα του στρατεύματος, συναινεί. Νωρίτερα, στις 9 Δεκεμβρίου, ο Καραμανλής είχε αποσυρθεί από την ενεργό πολιτική και είχε αναχωρήσει στο εξωτερικό (αφού προηγουμένως όρισε ως επικεφαλής της ΕΡΕ τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο). Είχε θεωρήσει πως η μη παροχή από το Παλάτι διερευνητικής εντολής στον αρχηγό του δεύτερου μεγαλύτερου κόμματος –εφόσον ο ορισθείς πρωθυπουργός δεν συγκέντρωσε κοινοβουλευτική πλειοψηφία– υποδήλωνε σκανδαλώδη εύνοια του βασιλικού παράγοντα προς την ΕΚ.

29 Δεκεμβρίου: Υπηρεσιακή κυβέρνηση για διεξαγωγή εκλογών υπό τον υποδιοικητή της Εθνικής Τραπέζης Ιωάννη Παρασκευόπουλο.

1964

16 Φεβρουαρίου: Κατόπιν προεκλογικού αγώνα που διεξήχθη σε ιδανικές συνθήκες για τον Παπανδρέου –δεδομένου πως, εκτός των άλλων, ο Κανελλόπουλος δεν είχε ακόμη γίνει πλήρως αποδεκτός εσωκομματικά στην ΕΡΕ– θρίαμβος της ΕΚ. Αποσπά 52,7% των ψήφων (και κερδίζει 171 έδρες επί συνόλου 300), έναντι 35,6% του εκλογικού συνασπισμού ΕΡΕ-Κόμματος Προοδευτικών (99 έδρες η ΕΡΕ, 8 οι Προοδευτικοί) και 11,8% της ΕΔΑ, η οποία δεν είχε κατεβάσει υποψήφιους σε όλες τις εκλογικές περιφέρειες –πριμοδοτώντας έτσι εμμέσως την ΕΚ– και εξέλεξε

22 βουλευτές. Φαινομενική παντοδυναμία του Παπανδρέου, που προεκλογικά είχε «απαλλαγεί» από τον βασικότερο εσωκομματικό αντίπαλο, τον Σοφοκλή Βενιζέλο, θανάτωνα στις 6 Φεβρουαρίου.

6 Μαρτίου: Θάνατος του βασιλιά Παύλου. Στο θρόνο ο νεαρός Κωνσταντίνος.

19 Μαρτίου: Εκδηλώνεται η πρώτη εσωκομματική αντίδραση στην ενός ανδρός αρχή, την οποία φαινόταν πως ήθελε να επιβάλει ο Παπανδρέου, σε απόλυτη αντίθεση προς την αρχική σύλληψη της ΕΚ ως κόμματος συλλογικά διευθυνόμενου. 32 βουλευτές του κόμματος καταψηφίζουν την πρότασή του για την προεδρία της Βουλής (τον Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα), με αποτέλεσμα να μην υπάρξει εκλογή από την πρώτη ψηφοφορία. Ο πρωθυπουργός διαγράφει άμεσα τα πρωτοκλασάτα στελέχη του κόμματος Τσιριμώκο και Παπαπολίτη – πρόεδρο της Βουλής και υπουργό Εμπορίου, αντίστοιχα, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963– θεωρώντας τους υπεύθυνους της «συνωμοσίας». Ιστορική η φράση του «εγίναμεν η χλεύη των ηττημένων». Από την πλευρά του ο Τσιριμώκος –που αργότερα επρόκειτο να ξαναπροσεγγίσει τον Παπανδρέου– εκείνη τη στιγμή τον χαρακτηρίζει «τσιφλικούχο του Κέντρου»...

17 Απριλίου: Έναρξη αποστολής ελληνικής μεραρχίας στην Κύπρο από τον υπουργό Άμυνας Π. Γαρουφαλιά.

23-25 Ιουνίου: Συζητήσεις Παπανδρέου με τον αμερικανό πρόεδρο Λ. Τζόνσον στην Ουάσιγκτον. Πιέσεις του αμερικανού προέδρου προς τον Έλληνα πρωθυπουργό για μετριοπάθεια στο Κυπριακό. (Επισημαίνεται πως ο βρετανι-

κός παράγων είχε αποτρέψει στα τέλη του 1963 τουρκική απόβαση στην Κύπρο, έτοιμη τότε λόγω αναθεωρητικών αξιώσεων του Μακαρίου επί των συνθηκών Ζυρίχης-Λονδίνου. Επίσης και στις αρχές Ιουνίου του 1964 είχε απειληθεί τουρκική απόβαση, αποτραπέισα την τελευταία στιγμή με παρέμβαση του Τζόνσον, ενώ στα τέλη του μήνα η τουρκική κυβέρνηση έκλεισε τα ελληνικά σχολεία σε Ίμβρο και Τένεδο).

4 Αυγούστου: Ο υπουργός Οικονομικών Κώστας Μησοτάκης –εισηγητής μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963 της πολιτικής των παροχών–, με επιστολή του προς τον πρωθυπουργό ζητάει τώρα δημοσιονομική αυτοσυγκράτηση, επικαλούμενος απόρρητη έκθεση του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, που επεσήμαινε τον κίνδυνο παραγωγής ελλειμμάτων. Θα μπορούσε η κίνηση αυτή να ερμηνευθεί, με την εκ των υστέρων γνώση, ως στρεφόμενη κατά του Ανδρέα Παπανδρέου, που ήταν πλέον ο εκφραστής της γενναιόδωρης δημοσιονομίας/παροχολογίας, και ως εντασόμενη στη σύγκρουση των δύο φιλόδοξων πολιτικών. Ίσως ως η πρώτη πράξη μιας σύγκρουσης που επρόκειτο να διαρκέσει δεκαετίες.

15 Νοεμβρίου: Βαλλόμενος για αντιαμερικανικές θέσεις, αλλά και για ένα προσωπικής φύσης (ερωτικής αλλά και με οικονομικές προεκτάσεις) σκάνδαλο, ο Ανδρέας Παπανδρέου παραιτείται από υπουργός Προεδρίας της κυβέρνησης.

1965

6 Ιανουαρίου: Εσωκομματικά προβλήματα στην ΕΚ. Η τοποθέτηση του Τσιριμώκου ως υπουργού Εσωτερικών δη-

μιουργεί τριγμούς στη συντηρητική πτέρυγα του κόμματος. Εντονότατη κυρίως η αντίδραση του ναυάρχου Ιω. Τούμπα, που τον χαρακτηρίζει «εθνικά επικίνδυνο»! Την ίδια ημέρα αποστασιοποιείται από το κόμμα ομάδα 13 βουλευτών της αριστερής του πτέρυγας, υπό τον Σ. Παπαπολίτη. Φήμες για απόσχιση και της Δεξιάς πτέρυγας υπό τον –λαϊκογενή– αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Στ. Στεφανόπουλο. Μερίδα του φιλοκεντρώου Τύπου, επίσης, αποστασιοποιείται και επιτίθεται στον Παπανδρέου.

19 Φεβρουαρίου: Ο Κανελλόπουλος ζητεί από τον βασιλιά αποπομπή του «ενδοτικού προς τον κομμουνισμόν» Γεωργίου Παπανδρέου, δηλώνει δε διαθεσιμότητα της ΕΡΕ να στηρίξει, χωρίς ανάληψη υπουργείων, «κυβέρνησιν των εθνικοφρόνων στελεχών της ΕΚ».

17 Απριλίου: Κυβερνητική δήλωση βούλησης για αποφυλάκιση των τελευταίων κομμουνιστών πολιτικών κρατούμενων του Εμφυλίου. Προφανώς η προετοιμασία της είχε προκαλέσει την προαναφερόμενη δήλωση του Κανελλόπουλου.

29 Απριλίου: Ο Ανδρέας Παπανδρέου επανέρχεται στην κυβέρνηση. Η επαναφορά του προκαλεί εντονότατες αντιδράσεις κατά του πρωθυπουργού από μεγαλύτερη μερίδα του –έως τότε– φιλοκυβερνητικού Τύπου. Ωστόσο ενδοκομματικοί ανταγωνιστές του Ανδρέα, όπως ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, φαίνεται πως τον προτιμούσαν εντός του κυβερνητικού σχήματος για να δεσμεύεται από την κυβερνητική πειθαρχία και να μην αναπτύσσει ανεξέλεγκτη πολιτική δράση, ενισχύοντας τη θέση του.

11 Μαΐου: 30 μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΚ ζητούν την παραπομπή του πρώην πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή σε ειδικό δικαστήριο για υπερβάσεις δαπανών στα δημόσια έργα και οικονομικά σκάνδαλα. Η πρωτοβουλία τους επικροτείται από τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Στ. Στεφανόπουλο (ο Καραμανλής τού είχε «υφαρπάσει» την πρωθυπουργία το 1955), αλλά ένα μήνα αργότερα ο Γεώργιος Παπανδρέου δηλώνει πως τα αποδιδόμενα στον πολιτικό του αντίπαλο αδικήματα είναι παραγεγραμμένα.

28 Μαΐου: Δημοσίευμα του Τύπου – αρχικά τού επαρχιακού στη Λάρισα – εμπλέκει τον γιο του πρωθυπουργού, Ανδρέα Παπανδρέου σε προσπάθεια ελέγχου του Ενόπλων Δυνάμεων («Συνωμοσία ΑΣΠΙΔΑ»).

13 Ιουλίου: Διαγράφεται από την ΕΚ ο υπουργός Άμυνας – ο παλαιότερος και έως τότε θεωρούμενος ως ο πλέον πιστός, εξ όλων των υπουργών, φίλος του Γεωργίου Παπανδρέου – Πέτρος Γαρουφαλιάς. Είχε αρνηθεί να κάνει στην ηγεσία του στρατεύματος τις αλλαγές που του είχαν ζητηθεί από τον πρωθυπουργό. (Αρχηγός ΓΕΣ παρέμενε ακόμη ο στρατηγός Γεννηματάς, θεωρούμενος εκ των υπευθύνων για το «εκλογικό όργιο» του 1961). Στη συνέχεια, δε, αρνήθηκε να υποβάλει την απαιτηθείσα από τον πρωθυπουργό παραίτησή του από το υπουργείο. Παράλληλα και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αρνήθηκε να τον απαλλάξει από τα καθήκοντά του, επειδή ο Γεώργιος Παπανδρέου επέμενε να αναλάβει ο ίδιος το συγκεκριμένο υπουργείο. Κατά τον νεαρό βασιλιά ήταν απρεπές να αναλάβει ο πρωθυπουργός την ηγεσία του υπουργείου Άμυνας, εφόσον διεξαγόταν έρευνα σχετιζόμενη με ευθύνες του γιου του –

οποίος είχε εν τω μεταξύ υποχρεωθεί να παραιτηθεί από τα υπουργικά του καθήκοντα – για συμμετοχή του σε ενδοστρατιωτική συνωμοσία.

15 Ιουλίου: Ο Παπανδρέου δηλώνει στον βασιλιά παραίτηση και αυτός αμέσως –χωρίς να ζητήσει από την κοινοβουλευτική ομάδα του κυβερνώντος κόμματος να του υποδείξει άλλον πρωθυπουργό, χωρίς καν να περιμένει τη γραπτή υποβολή της παραίτησης– διορίζει πρωθυπουργό τον έως τότε πρόεδρο της Βουλής Αθανασιάδη-Νόβα, ο οποίος ορκίζεται λίγο μετά την προφορική υποβολή της παραίτησης Παπανδρέου. Η κυβέρνηση Νόβα υπερψηφίζεται από την ΕΡΕ, το Κόμμα Προοδευτικών και κάποια από τα πιο προβεβλημένα –«ιστορικά»– στελέχη της ΕΚ, αλλά αυτά δεν αρκούν για να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης και παραιτείται. Οι συνθήκες της εγκατάστασής της είχαν δημιουργήσει σε μεγάλο τμήμα της κοινωνίας την αίσθηση προϋπάρχουσας «συνωμοσίας» και πολιτικής εκτροπής, με αποτέλεσμα μεγάλη λαϊκή αντίδραση και διαδηλώσεις.

20 Αυγούστου: Με βασιλική επιλογή πρωθυπουργός ο –άλλοτε «υπουργός του βουνού»– Ηλίας Τσιριμώκος, ο οποίος είχε πρόσφατα χαρακτηριστεί ως «εθνικώς επικίνδυνος» από τον ναύαρχο Τούμπα (που δεν αρνήθηκε, ωστόσο, να μετάσχει στην κυβέρνησή του!). Καταψηφίζεται επίσης. Έχουν μεσολαβήσει επεισόδια στους δρόμους και θάνατος ενός φοιτητή –του Σωτήρη Πέτρουλα–, που αναδεικνύεται πλέον σε σύμβολο αγώνων για τη δημοκρατία.

17 Σεπτεμβρίου: Πρωθυπουργός ο –εκ του Λαϊκού Κόμματος προερχόμενος, πρώην αντιπρόεδρος της κυβέρνησης της ΕΚ– Στέφανος Στεφανόπουλος. Η κυβέρνησή του διασφαλίζει οριακή κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

1966

10 Απριλίου: Παρατείνεται από την αντιπροεδρία της κυβέρνησης Στεφανοπούλου και από το υπουργείο Εξωτερικών ο Ηλίας Τσιριμώκος, διαφωνώντας με τον διορισμό του στρατηγού Γρίβα ως επικεφαλής όλων των ενόπλων δυνάμεων στην Κύπρο.

Δεκέμβριος: Σε μυστικές συναντήσεις Παπανδρέου και εκπροσώπου του βασιλιά, οι οποίες στη συνέχεια διευρύνθηκαν και με τη συμμετοχή του Κανελλόπουλου, αποφασίζεται –σε μια προσπάθεια κατευνασμού της έντασης και αποφόρτισης του κλίματος– η άρση από την ΕΡΕ της εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση Στεφανοπούλου, η συγκρότηση «πολιτικούπηρεσιακής» κυβέρνησης, στηριζόμενης και από ΕΚ και από ΕΡΕ και η διεξαγωγή εκλογών, με ολοσχερώς αναλογικό εκλογικό σύστημα. Παράλληλα συμφωνείται και η μετεκλογική συγκυβέρνηση των δύο κομμάτων, εφόσον δεν προέκυπτε μονοκομματική πλειοψηφία. Φαίνεται πως είχαν ενισχυθεί ο φόβος των δύο ηγετών για ενδεχόμενο πολιτικής εκτροπής με συμμετοχή του στρατιωτικού παράγοντα. Παράλληλα ανησυχούσαν για την ανεξέλεγκτη πλέον δράση των ριζοσπαστών των κομμάτων τους (του Ανδρέα Παπανδρέου και των ακροδεξιών αντίστοιχα).

22 Δεκεμβρίου: Κυβέρνηση Ιωάννη Παρασκευόπουλου, στηριζόμενη από τις κοινοβουλευτικές ομάδες της ΕΡΕ και της ΕΚ, όχι όμως από την ομάδα Στεφανόπουλου, τους λεγόμενους «αποστάτες» (Κόμμα ΦΙΔΗΚ). Αρχικά έντονη αντίδραση στη μεθόδευση αυτή της υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου οργανωμένης πλέον πτέρυγας της ΕΚ, με αποτέλεσμα ο αρχηγός του κόμματος να απειλήσει τον γιο

του με διαγραφή! (Δήλωσε: «Διττώς επληγώθην. Και ως αρχηγός κόμματος και ως πατήρ»). Κατόπιν τούτου ο Ανδρέας «συμμορφώνεται».

1967

24 Φεβρουαρίου: Η Εισαγγελία Αθηνών ζητεί από τη Βουλή άρση της ασυλίας του Ανδρέα Παπανδρέου, προκειμένου να διερευνηθεί ποινικά ο ρόλος του στην υπόθεση «ΑΣΠΙ-ΔΑ». Βουλευτές υποβάλλουν πρόταση η ασυλία να διατηρείται και μετά τη διάλυση της Βουλής, κάτι που προκαλεί σύγκρουση ΕΡΕ και ΕΚ και πτώση της κυβέρνησης Παρασκευοπούλου, λόγω άρσης της εμπιστοσύνης προς αυτήν από την ΕΡΕ.

3 Απριλίου: Με απόφαση του βασιλιά και ανοχή του Παπανδρέου συγκροτείται «εκλογική» κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Αυτή δεν διασφαλίζει ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής – της την αρνήθηκε και η ομάδα των αποστατών με αποτέλεσμα να μην εμφανισθεί καν στη Βουλή για να την ζητήσει– και έτσι δεν κατορθώνει να προωθήσει την προσυμφωνημένη υπερψήφιση της πλήρους αναλογικής. (Αυτό το εκλογικό σύστημα πολλοί θεωρούσαν πως θα μπορούσε να λειτουργήσει καθησυχαστικά για στρατιωτικούς παράγοντες, ανήσυχους από το ενδεχόμενο εκλογικής κατίσχυσης ενός Γεωργίου Παπανδρέου, πολιτικά πλέον πλήρως ελεγχόμενου από τον υπερριζοσπάστη γιο του...).

21 Απριλίου: Η ημέρα που τέλειωσε στην Ελλάδα η «δεκαετία» του 1960 ...

Μέρος πρώτο

Οι εναλλασσόμενες διαιρετικές τομές

Α) Κάτοχοι και πολιορκητές του κράτους

Η δεκαετία του 1960 ξεκίνησε μέσα σε ένα κλίμα πολιτικού κατευνασμού, σχετικού τουλάχιστον. Μια μακρά περίοδος, 10 σχεδόν χρόνων, μετεμφυλιακής σταθερότητας και οικονομικής ανάπτυξης, σε συνδυασμό με τη σχετική χρονική απομάκρυνση από την εμφύλια ανθρωποσφαγή, καθώς και τη μη ανάδειξη από καμία πολιτική δύναμη πλέον του πολιτειακού ως εκκρεμούς διακύβευσης, είχαν ως αποτέλεσμα η εν λόγω δεκαετία να ξεκινάει με πολύ πιο αισιόδοξους οιωμούς από όλες τις προηγούμενες. Και πάντως μέσα σε ένα κλίμα σχετικής πολιτικής συναίνεσης και σύγκλισης. Ακόμη και το νόμιμο προσωπείο του ΚΚΕ, η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά/ΕΔΑ γινόταν πλέον «σχετικώς» αποδεκτό, έστω και αν όχι από τους πάντες, ως παράγων της ομαλόρρυθμης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος (τουλάχιστον εφόσον και στον βαθμό που περιοριζόταν σε μικρά εκλογικά ποσοστά και περιθωριακό πολιτικό ρόλο). Ακόμη

μεγαλύτερη ήταν φυσικά η προσέγγιση μεταξύ των αστικών πολιτικών δυνάμεων του τόπου, βενιζελογενών και λαϊκοκογενών, ιδίως μετά την εκλογική εκτίναξη της κομμουνιστογενούς/εαμογενούς Αριστεράς στις εκλογές του 1958, η οποία είχε αρκετούς και αρκετά θορυβήσει, εντός και εκτός συνόρων.

Ήταν η εποχή που ο Γεώργιος Παπανδρέου, απευθυνόμενος προς τον πρωθυπουργό Κων. Καραμανλή, χρησιμοποιούσε τον όρο «συμπλέομεν», για να υποδηλώσει τη φάση στην οποία βρίσκονταν οι σχέσεις των δύο χώρων. Την ίδια περίπου εποχή μάλιστα, συγκεκριμένα στις 15 Ιανουαρίου 1961, είχε δημοσιευθεί στην «Καθημερινή» άρθρο του βασιλικού υπουργού της ΕΡΕ Γεωργίου Ράλλη, που υποστήριζε τη σκοπιμότητα να υιοθετηθεί και στη χώρα μας το –γαλλικής έμπνευσης, που ίσχυσε κατά τη δεκαετία του 1950– εκλογικό σύστημα, το λεγόμενο των «συγγενών κομμάτων»: Ήταν ένα σύστημα που θα επέτρεπε στα κόμματα της Δεξιάς και του Κέντρου, μέσα από μια περιορισμένη συνεργασία –και ενώ θα διατηρούσαν την πολιτική και οργανωτική τους αυτονομία και αυτοτέλεια–, περίπου να εξαερώσουν την κοινοβουλευτική δύναμη της ΕΔΑ, ακόμη και στο «απευκταίο ενδεχόμενο» που αυτή θα διατηρούσε εκλογικά ποσοστά παρεμφερή προς εκείνα του 1958. Αλλά και το εκλογικό σύστημα που τελικά έφερε προς ψήφιση στη Βουλή την άνοιξη του 1961 η κυβέρνηση Καραμανλή –επί της αρχής, δε, υπερψηφίστηκε και από τα κεντρώα κόμματα– προσέδιδε μεγαλύτερη, αν και όχι πλήρη, αναλογικότητα στην εκλογική νομοθεσία της χώρας, καθιστώντας όλο και

πιο πιθανή μια εκλογική σύμπραξη της ΕΡΕ με κάποια τουλάχιστον από τα, μη ενοποιημένα ακόμη, κεντρώα κόμματα. (Χωρίς αυτό, ωστόσο, να αποκλείει την πολιτική των ανοικτών θυρών εκ μέρους της ΕΡΕ, δηλαδή προτάσεις ή υπαινιγμούς για διεύρυνση του κόμματος, με αποδέκτες μεμονωμένα στελέχη του κεντρώου/βενιζελογενούς χώρου. Είναι κάτι που ο πρόεδρος Κων. Μητσοτάκης συχνά τόνιζε προς τον γράφοντα κατά τις «ιστορικοπολιτικές» συζητήσεις τους...).

Ωστόσο...

Η επί μία περίπου δεκαετία διακυβέρνηση της χώρας –μέσα σ' ένα κλίμα αναπόφευκτα μετεμφυλιακό, έστω και αν το κλίμα αυτό σταδιακά κάπως χαλάρωνε στην πορεία του χρόνου– από μονοκομματικές κυβερνήσεις Ελληνικού Συναγερμού/ΕΡΕ είχε ως αποτέλεσμα να έχει συγκροτηθεί ένα κράτος όχι απλά, λειτουργικά και ιδεολογικά, αντικομμουνιστικό, αλλά κυριολεκτικά κράτος της Δεξιάς. Όπου η «πολιτική εθνοφροσύνη/’ορθοφροσύνη’» συνιστούσε ακόμη και... επαγγελματικό προσόν για τους απλούς ανθρώπους... Για, δε, τον παραδοσιακό πολιτικό κόσμο της χώρας, το να ανήκει κανείς στο δεξιό/λαϊκογενές/σκληρά «εθνικόφρον» πολιτικό στρατόπεδο αποτελούσε θετική συνθήκη για προνομιακή πρόσβαση στο μάννα της εξουσίας, για διατήρηση συνακόλουθα συμπαγών πελατειακών δικτύων, άρα προσωποπαγών τοπικής εμβέλειας «κομμάτων» λειτουργικά ενταγμένων σε ευρύτερους κομματικούς οργανισμούς (ώστε να είναι εγγυημένη η διαιώνιση της πολιτικής παρουσίας του «πολιτικού παράγοντα», ενίο-

τε δε –ή, μάλλον, συνήθως– και των επιγόνων/απογόνων του).

Αυτό όμως συνιστούσε τεράστιο μειονέκτημα για τις δυνάμεις και τους πολιτικούς παράγοντες του Κέντρου, για πολλούς από τους οποίους η προσφερόμενη επιλογή ήταν: Είτε να προσχωρήσουν ως άτομα στην καρμανλική Δεξιά (με κίνδυνο να μην τους ακολουθήσει, για λόγους παράδοσης ή/και ιδεολογικούς, ένα μέρος της εκλογικής τους βάσης)... Είτε να συνεχίσουν να περιφέρονται στον, λόγω πολυδιάσπασης, καταδικασμένο να παραμένει εκτός εξουσίας κεντρώο πολιτικό χώρο, με τη βεβαιότητα εκρμών από την πολιτική τους πελατεία (δεδομένης της αδυναμίας τους να ανταποκριθούν στις – εύλογες, όπως εθεωρείτο με βάση την κυρίαρχη νοοτροπία εκείνης της εποχής– προσδοκίες της για ρουσφέτια και επαγγελματική αποκατάσταση...).

Αυτή, λοιπόν, η πίεση που δημιουργούσε στους παραδοσιακούς πολιτικούς/πολιτικάντες της λεγόμενης παλαιοδημοκρατικής παράταξης η παρατεινόμενη εκτός εξουσίας παραμονή τους, η οποία ήταν άκρως επικίνδυνη πλέον για την πολιτική τους επιβίωση...

Σε συνδυασμό με την –αναδειχθείσα από τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη πρωτίστως– ετοιμότητα της ΕΡΕ να παράγει εκλογικά συστήματα ιδιαίτερα ευνοϊκά για το πρώτο κόμμα: ακόμη και το νέο εκλογικό σύστημα μπορούσε, παρά τις παραχωρήσεις του προς την αναλογικότητα, να δώσει, υπό κάποιες προϋποθέσεις και συμπτώσεις, κοινοβουλευτική αυτοδυναμία στο πρώτο κόμμα ακόμη και με εκλογικό ποσοστό λίγο ή ελάχιστα υψηλότερο του 36%...

Σε συνδυασμό, επίσης, και με την ανησυχία που προκάλεσε σε παράγοντες τόσο του εσωτερικού κατεστημένου (κοινωνικού, οικονομικού και πολιτειακού, δηλαδή στα Ανάκτορα) όσο και σε θεσμικούς εκφραστές της αμερικανικής και γενικότερα της νατοϊκής πολιτικής το πρόσφατο υψηλό εκλογικό ποσοστό της ΕΔΑ, το οποίο –οι προαναφερόμενοι παράγοντες θεώρησαν πως– δημιούργουσε επιτακτική ανάγκη για διαμόρφωση αξιόπιστης ενδοαστικής εναλλακτικής λύσης, ικανής να απορροφά τις δυσαρέσκειες που αναπόφευκτα δημιουργούσε η κυβερνητική δράση, άρα και να ανακόπτει τη διόγκωση της αριστερής ψήφου...

Όλοι αυτοί οι παράγοντες –ενισχυόμενοι, βέβαια και από την ώθηση που έδωσε σε φιλελεύθερα πολιτικά εγχειρήματα, στο μη κομμουνιστικό τμήμα της υδρογείου, το ξεκίνημα της εποχής Κέννεντυ στις ΗΠΑ– οδήγησαν στην ενοποίηση στη χώρα μας, στις αρχές της εδώ μελετώμενης δεκαετίας, των δυνάμεων του Κέντρου. Με προφανή και καθολικά αποδεκτό στόχο τη διαμόρφωση ενός ισχυρού, ανταγωνιστικού προς τη Δεξιά, διεκδικητή της εξουσίας εντός της νατοϊκής και μετεμφυλιακής πραγματικότητας...

Όχι χωρίς δυσκολίες, ασφαλώς, αφού στον ευρύτερο χώρο του Κέντρου εκινούντο πλήθος ηγετών και ηγετίσκων με υπερδιογκωμένα «εγώ» και αντίστοιχες φιλοδοξίες –χαρακτηριστικό είναι πως στην Ένωση Κέντρου εντάχθηκαν, από την ίδρυσή της, 12 προσωπικότητες που προηγουμένως είχαν διατελέσει είτε πρόεδροι είτε κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι κομμάτων ή κοινοβουλευτικών ομάδων– κυρίως, δε,

έπρεπε να συνυπάρξουν σε ιεραρχική σχέση δύο πολιτικοί «ογκόλιθοι», των οποίων η πολιτική αντιπαράθεση και ο ανταγωνισμός για την ηγεσία του ευρύτερου χώρου διαρκούσε ήδη πάρα πολλά χρόνια: Ο Σοφοκλής Βενιζέλος (άνθρωπος υψηλής νοημοσύνης μεν, αλλά των πολιτικών παρασκηνίων, που αντλούσε νομιμοποίηση κυρίως από κληρονομικούς τίτλους και τη συμβολική δύναμη του ονόματός του) και ο Γεώργιος Παπανδρέου, καθόλου στερημένος πολιτικών και ανθρώπινων αδυναμιών αναμφίβολα, πλην όμως, πιθανότατα, ο μεγαλύτερος ρήτορας που ανέδειξε ποτέ ο εθνικός κοινοβουλευτικός βίος. Εξάλλου και οι δύο αυτοί, συνειδητοποιώντας προφανώς τους παράγοντες που πιεστικά ωθούσαν τότε προς την ενότητα, είχαν αποδυθεί, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, σε έναν «ενοποιητικό» αγώνα δρόμου. Και είχαν, πριν από τη συγκρότηση του ενιαίου κόμματος, πετύχει να συσπειρώσουν περί τον εαυτό τους τμήματα και κομματίδια του χώρου, τα οποία ήθελαν να τα χρησιμοποιήσουν ως εφαλτήρια για την κατάληψη της ηγεσίας του κεντρικού όλου (ή του «όλου Κέντρου», όπως θα έλεγε σε μεταγενέστερες εποχές ο Ευάγγελος Βενιζέλος). Ειδικά, μάλιστα, ο Σοφοκλής Βενιζέλος, που απευχόταν όσο τίποτε άλλο την ανάληψη της ηγεσίας του ενωμένου κόμματος από τον Παπανδρέου, είχε αναζητήσει προηγουμένως διάφορους άλλους για επικεφαλής του χώρου, προσφέροντας διαδοχικά την ηγεσία του υπό τον ίδιο τμήματος της παράταξης άλλοτε στον υπερδεξιό στρατηγό Γ. Γρίβα, τον παλιό ηγέτη της οργάνωσης «Χ», και άλλοτε, χωρίς κανένα ενδιασμό, στον αριστερό Ηλία Τσιριμώκο (του οποίου, άλλω-

στε, η τελική πολιτική επιλογή να τοποθετηθεί υπέρ του Παπανδρέου συνέβαλε καθοριστικά στην ανάδειξη του τελευταίου σε αρχηγό της ΕΚ).

Είχαν, βέβαια, προηγηθεί και κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις, εμφανείς στις αρχές της δεκαετίας του 1960 –πρωτίστως: αύξηση του αστικού χώρου και των αντίστοιχων επαγγελματικών δραστηριοτήτων εις βάρος του αγροτικού πληθυσμού–, που έκαναν τα νεοπαγή αστικά στρώματα, τα οποία θεωρούσαν πλέον ως κεκτημένα και την πολιτική ασφάλεια και τη διασφάλιση ενός κάπως αξιοπρεπέστερου, σε σχέση με τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, επιπέδου ζωής, να προβάλλουν ευρύτερες διεκδικήσεις. Κυρίως, δε, να διεκδικούν περισσότερες πολιτικές και ανθρώπινες ελευθερίες, καθώς και περισσότερες κοινωνικές παροχές, ευρύτερη διάχυση της ανώτατης παιδείας κ.ο.κ. Αιτήματα που η Ένωση Κέντρου θα επιδίωκε αργότερα να εκφράσει, έστω και χωρίς πάντα δημοσιονομική συνέπεια και σοβαρότητα. Και των οποίων η κοινωνική ωρίμανση προφανώς και είχε δώσει περαιτέρω ώθηση στην ενοποιητική δυναμική, που δημιουργούσαν οι προαναφερθέντες καθαρά πολιτικού χαρακτήρα παράγοντες, βοηθώντας ή πιέζοντας να υπερκερασθούν οι ανταγωνισμοί ανθρώπων και φιλοδοξιών. Παρά ταύτα, όμως...

Ο νέος διπολισμός, τον οποίον με τη συγκρότησή του δημιούργησε το νεοπαγές κόμμα του Κέντρου –εφόσον αυτό προτίθετο να αντιπαρατεθεί για την εξουσία με τη Δεξιά και, μέσα από την εναλλαγή μονοκομματικών αστικών κυβερνήσεων, να περιθωριοποιήσει εκλογικά και πολιτικά την Αριστερά– ήταν πρωτίστως ένας διπολισμός

πολιτικού χαρακτήρα: συγκροτούμενος γύρω από την επιδίωξη της κατοχής και της νομής του κρατικού μηχανισμού, εντός της λογικής, του κλίματος και του πνεύματος της μετεμφυλιακής δημοκρατίας.¹

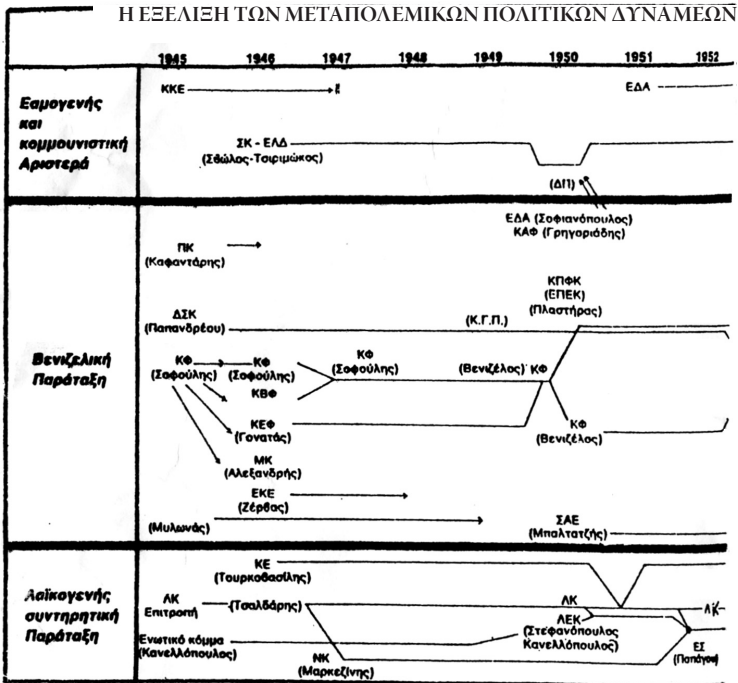
Χωρίς, βέβαια, με αυτή τη διατύπωση να ακυρώνουμε ολοσχερώς το κοινωνικοϊδεολογικό υπόστρωμα της αντιπαράθεσης ανάμεσα αφενός μεν σε μια σχεδόν ταυτισμένη με το κράτος παράταξη –η οποία πρότασσε την ανάπτυξη, εν πολλοίς βασιζόμενη σε δημόσια έργα υποδομής, με πίστη στη δημοσιονομική αυτοσυγκράτηση, καθώς και στη νομισματική σταθερότητα, και μια αντίληψη για ισχυρή έως αυταρχική κρατική εξουσία– και αφετέρου δε μια, με ιστορικές παραταξιακές αναφορές, νεοπαγή κομματική οντότητα άλλων προταγμάτων. Που έδινε έμφαση στην κοινωνική γενναιοδωρία και τη διεύρυνση πολιτικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, τα οποία δεν είχαν αποτελέσει την πρώτη προτεραιότητα του μετεμφυλιακού κράτους της Δεξιάς...

---

¹ Ασφαλώς και δεν υπήρξε τυχαίο πως ένα από τα πρώτα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου ήταν η θεσμοθέτηση στον δημόσιο τομέα του ορίου της 35ετίας, το οποίο οδήγησε εκτός δημόσιας διοίκησης τη συντριπτική πλειονότητα των υπηρετούντων γενικών διευθυντών των υπουργείων. Αυτοί αποτελούσαν την ανώτατη διοίκηση και την κινητήρια δύναμη του διοικητικού μηχανισμού του κράτους, αλλά εθεωρούντο πως εξέφραζαν το βαθύ κράτος της Δεξιάς. (Χαρακτηριστικό: για τον ίδιο ουσιαστικά λόγο το 1981 η κυβέρνηση Α. Παπανδρέου με αρμόδιο υπουργό τον Μ. Κουτσόγιωργα, κατάργησε –προσωρινά– τον θεσμό...).

Αν, λοιπόν, το περιεχόμενο της νέας –διπολικής φύσης– σύγκρουσης άλλαξε εξαιρετικά γρήγορα, αποκτώντας άλλου είδους φόρτιση, αυτό συνέβη γιατί μεσολάβησαν οι «σημαδιακές» εκλογές του 1961, εκλογές–παρωδία χαρακτηρίστηκαν από πολλούς, παράγωγο πάντως των σπασμών του βαθέος κράτους της Δεξιάς. Αυτές, πράγματι, και νέο ιδεολογικό αξιακό υπόστρωμα έδωσαν στην αντιπαράθεση της ΕΡΕ με την Ένωση Κέντρου και βαθύτατη επίδραση είχαν στην αναδιαμόρφωση της πολιτικής φύσης και της εσωκομματικής φυσιογνωμίας/ισορροπίας της δεύτερης, σε σχέση με την αρχική φάση της και την αφετηριακή οργανωτική της σύλληψη... Όλα τα σχετικά, όμως, είναι θέματα που θα προσεγγίσουμε, αφού πρώτα παρουσιάσουμε μια σχεδιαγραμματική απεικόνιση της πορείας του κεντρώου χώρου προς την ενοποίηση.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

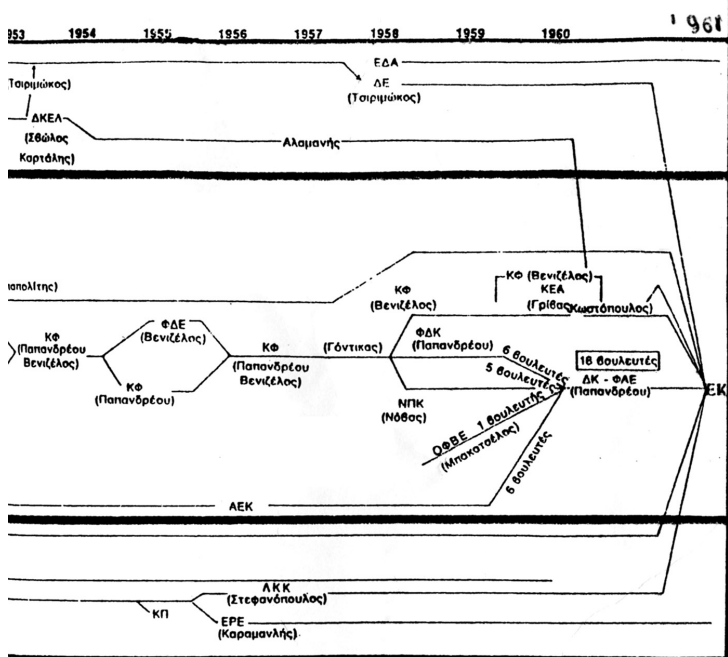

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΩΝ

- ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
- ΠΚ: Προοδευτικό Κόμμα
- ΔΣΚ: Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα
- ΚΦ: Κόμμα Φιλελευθέρων
- ΚΒΦ: Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων
- ΚΕΦ: Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων
- ΜΚ: Μεταρρυθμιστικόν Κόμμα
- ΕΚΕ: Εθνικόν Κόμμα Ελλάδας
- ΑΚΕ: Αγροτικόν Κόμμα Ελλάδας
- ΑΚ: Λαϊκόν Κόμμα
- ΚΠΦΚ: Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων Κέντρου
- ΕΠΕΚ: Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου
- ΕΔΑ (1): Ένωση Δημοκρατικών Αριστερών
- ΣΚ-ΕΛΔ: Σοσιαλιστικό Κόμμα -Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας
- ΚΑΦ: Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων

ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΕΝΤΡΟΥ

ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΕΝΤΡΟΥ

- ΕΕΚ: Εθνικόν Ενωτικόν Κόμμα
 ΚΕ: Κόμμα Εθνικοφρόνων
 ΣΑΕ: Συναγερμός Αγροτών και Εργαζομένων
 ΝΚ: Νέον Κόμμα
 ΕΣ: Ελληνικός Συναγερμός
 ΕΔΑ (2): Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
 ΚΓΠ: Κόμμα Γ. Παπανδρέου
 ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
 ΦΔΕ: Φιλελευθέρη Δημοκρατική Ένωση
 ΔΚΕΛ: Δημοκρατικόν Κόμμα Εργαζομένου Λαού
 ΚΑΕ: Κόμμα Αγροτικών και Εργατικών
 ΠΚ: Προοδευτικόν Κόμμα
 ΑΚΚ: Λαϊκόν Κοινωνικόν Κόμμα
 ΚΕΑ: Κίνησις Εθνικής Αναδημιουργίας
 ΝΠΚ: Νέα Πολιτική Κίνησις
 ΔΕ: Δημοκρατική Ένωση
 ΦΔΚ: Φιλελεύθερον Δημοκρατικόν Κέντρον

B) Μια αξιακή διαιρετική τομή:

Η δημοκρατική νομιμότης ως βάση πόλωσης

Αν οι προαναφερθέντες πολιτικοί και κοινωνικοί λόγοι είναι αυτοί που οδήγησαν, μετά μακρά περίοδο πολυδιασποράς του χώρου και μακροχρόνια επώαση/κυοφορία, σε ενοποίηση των κεντρών –κατά βάση βενιζελογενών– δυνάμεων και πολιτικών παραγόντων, ωστόσο η Ένωση Κέντρου είχε ορισμένα πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Χαρακτηριστικά προορισμένα να σφραγίσουν και τη φυσιογνωμία και τη λειτουργία και την πορεία της. Κάποια, βέβαια, από αυτά ήταν εξαρχής σχεδιασμένα και προδιαγεγραμμένα στην ιδρυτική πράξη της. Κάποια άλλα, αντίθετα, προέκυψαν στην πορεία. Εν πολλοίς αναιρώντας ή ακυρώνοντας τα πρώτα.

Ειδικότερα...

Ήταν, κατά πρώτον, ένα κόμμα εξαιρετικά προβεβλημένων προσωπικοτήτων. Στους κόλπους του μετείχαν, κατά την ιδρυτική του φάση, 12 πολιτικοί οι οποίοι ήδη είχαν διατελέσει πρόεδροι ή κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι κομμάτων: οι Γ. Παπανδρέου, Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Στ. Στεφανόπουλος, Αλ. Μπαλτατζής, Στ. Κωστόπουλος, Π. Κατσώτας, Σ. Παπαπολίτης, Η. Τσιριμώκος (αυτοί αποτελούσαν την πρώτη οκταμελή Διοικούσα Επιτροπή του κόμματος) καθώς και οι Στ. Αλαμανής – ηγέτης του ΔΚΕΛ μετά τον θάνατο του Γεωργίου Καρτάλη–, Γ. Μπακατσέλος, Θ. Τουρκοβασίλης και βέβαια ο Σοφοκλής Βενιζέλος (ο οποίος δεν δέχτηκε να μετάσχει στην, προεδρευόμενη από τον Παπανδρέου,

Διοικούσα Επιτροπή)². Θεωρούσε, άλλωστε, τον εαυτό του οιονεί άτυπο υπαρχηγό –αν όχι συναρχηγό– του κόμματος, ενώ ήθελε να έχει περισσότερα περιθώρια αυτόνομων πολιτικών ελιγμών, οι οποίοι συχνά απέβλεπαν στη μελλοντική συγκρότηση συγκυβέρνησης ΕΡΕ-ΕΚ. Ή τμημάτων των δύο κομμάτων. Υπό την προεδρία του φυσικά.

Κατά δεύτερον, όπως συνάγεται από τον καταστατικά προσδιορισμένο ρόλο της Διοικούσας Επιτροπής, ήταν ένα κόμμα –στην αρχική σύλληψή του και την οργανωτική του αντίληψη τουλάχιστον– με συλλογική διοίκηση. Ο πρόεδρος Παπανδρέου προκαθοριζόταν να έχει ρόλο πρώτου μεταξύ ίσων.

Τρίτον, ήταν ένα κόμμα εξαιρετικά χαλαρής, αν όχι ασαφούς, οργανωτικής δομής: Την πρώτη περίοδο –και για ικανό χρονικό διάστημα– δεν είχε καν αποσαφηνιστεί αν ήταν ενιαία κομματική οντότης ή συνασπισμός κομμάτων! Προσωπικότητες όπως ο Τσιριμώκος και ο Παπαπολίτης είναι χαρακτηριστικό πως δεν αυτοπροσδιορίζονταν ως κομματικά στελέχη, αλλά ως «συνεργαζόμενοι αρχηγοί»...

Τέταρτον, η ιδεολογική συνοχή του κόμματος ήταν περίπου ανύπαρκτη. Στους κόλπους του μετείχαν από σκληροπυρηνικοί δεξιοί, όπως ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης (στο ιδεολογικό στίγμα και την πολιτική διαδρο-

---

² Για τα αρκτικόλεξα και την ιστορική διαδρομή των κομμάτων που ενσωματώθηκαν, ως ιδρυτικές συνιστώσες, στην Ένωση Κέντρου βλ. το σχεδιάγραμμα που προηγείται.

μή του οποίου έχουμε κάνει αναφορές σε προηγούμενα τεύχη), μέχρι αριστεροί, όπως ο «εαμίτης υπουργός του βουνού» Τσιριμώκος. Φυσικά και κεντροδεξιοί, όπως ο λαϊκογενής Στεφανόπουλος, καθώς και κεντροαριστεροί, όπως ο πλαστηρικός Παπαπολίτης ή ο καρταλικός Αλαμανής. Εκ των πιο συντηρητικών σε κοινωνικά θέματα ο Σοφοκλής Βενιζέλος, εξάλλου, ήταν εκ των πιο τολμηρών και ρηξικέλευθων στην εξωτερική πολιτική (με έμφαση στην ανάγκη ανοιγμάτων προς την Σοβιετική Ένωση και την ανάπτυξη πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής γενικότερα).

Τέλος, πέμπτον, (με εξαίρεση την κοινή επιθυμία «εκθρόνισης» του Καραμανλή και κάρπωσης –για τους ίδιους και τις πολιτικές τους πελατείες– των ωφελημάτων της εξουσίας), ουδεμία ψυχική σύμπνοια υπήρχε μεταξύ των κομματικών «νεοβαρόνων». Πολύ χαρακτηριστικές, βέβαια, οι παλαιότερες κρίσεις του Παπανδρέου για τον «εαμίτη Τσιριμώκο», ενώ θα ήταν ασφαλώς δύσκολο να περιγραφούν τα αμοιβαία αισθήματα που «ένωναν» Παπανδρέου και Βενιζέλο: Οι χαρακτηρισμοί «ανάξιος αχθοφόρος μεγάλου ονόματος» ή «η αδίστακτος προσωπική ματαιοδοξία του κ. Βενιζέλου» από τη μία, το «έξεστι Παπανδρέου ασχημονείν» ή «εν παντί και πάντοτε κοινός κομματάρχης» από την άλλη ασφαλώς δεν αποτελούσαν τους χειρότερους από όσους είχαν ανταλλαγεί. Και αυτοί υπολείπονταν, ωστόσο, των χαρακτηρισμών που επεφύλαξε ο Βενιζέλος για τον –και ανιψιό του– Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, όταν αυτός συντάχτηκε με τον αρχηγό του κόμματος, ο οποίος, προ των εκλογών του 1963, διέγραψε από το κόμμα τον Σοφοκλή

Βενιζέλο (μετέπειτα αντιπρόεδρος, ωστόσο, της κυβέρνησης που ο Παπανδρέου σχημάτισε μετά τις εκλογές αυτές).

Χαρακτηριστικά: ανάμεσα σε άλλα ο Βενιζέλος, αναφερόμενος τότε στον Μητσοτάκη, έκανε λόγο για «πρόσωπον πρόθυμον να αναλάβη την εξυπηρέτησιν προσωπικών συμφερόντων και επιδιώξεων», ενώ μίλησε και για ανθρώπους, οι οποίοι «επιδιώκουν να μας διαιρέσουν προεκλογικώς, δια να δυνηθούν να μας καθαιρέσουν ευκολώτερον μετεκλογικώς»...

Υπό τις συνθήκες αυτές, λοιπόν, δεν νομίζω πως πολλές αμφιβολίες είναι επιτρεπτές για τη δυνατότητα που είχε ένα κόμμα με τέτοια χαρακτηριστικά να επιβιώσει μιας πρώτης εκλογικής ήττας. Αν, βέβαια, η ήττα αυτή, στις εκλογές του φθινοπώρου του 1961, δεν είχε συμβεί να έχει κάποια πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, σχετιζόμενα με την καταφανή παρέμβαση του κρατικού μηχανισμού με στόχο την παρεμπόδιση της ανόθευτης έκφρασης του λαϊκού φρονήματος...

Πιο συγκεκριμένα...

Θα μπορούσε, ασφαλώς, να γίνει επίκληση κάποιων δεδομένων –όπως το ότι τα ποσοστά της ΕΡΕ στις εκλογές που χαρακτηρίστηκαν «βίας και νοθείας» εμφάνισαν ανοδική τάση και στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου οι δυνατότητες νοθείας και απροκάλυπτης παρέμβασης των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους ήταν σχετικά περιορισμένες–, τα οποία στηρίζουν την άποψη ότι οι όποιες παρεμβάσεις δεν είχαν καταλυτικό ή αποφασιστικό αποτέλεσμα...

Μπορεί επίσης κάποιοι παράγοντες του δημοσίου βίου να πρόβαλαν τω όντι τη συγκεκριμένη άποψη...

Για παράδειγμα ο εκ των σημαντικών υπουργών των κυβερνήσεων της ΕΡΕ Γεώργιος Ράλλης επρόκειτο να υποστηρίξει αργότερα πως η πραγματική έκταση του αντιδεοντολογικού επηρεασμού της λαϊκής βούλησης –δηλαδή η έκταση της ασκηθείσης βίας και νοθείας– ήταν σημαντικά μικρότερη από όσο προβλήθηκε και επικράτησε να πιστεύεται... Κάτι ανάλογο ισχυρίστηκε και ο διάδοχος του Καραμανλή στην ηγεσία του κόμματος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος. («Θα κέρδιζε, βέβαια, τις εκλογές του 1961 η ΕΡΕ, αλλά θα της έλειπαν κάποια εκατοστά ψήφων, που όμως δεν τα χρειαζόταν», γράφει στα Ιστορικά Δοκίμιά του ο Αχαιός πολιτικός και διανοούμενος). Αλλά αντίστοιχες θέσεις, αρχικά τουλάχιστον, υποστήριξαν και προσκείμενες στο Κέντρο εφημερίδες, όπως «Το Βήμα», που έγραφε στις 31 Οκτωβρίου 1961: «Εγιναν βεβαίως, εις μακρινάς ιδίως περιοχές, υπερβασίαι του κρατικού μηχανισμού ... Όμως... και αν δεν εγίνοντο... πάλιν η ΕΡΕ θα είχε κερδίσει τας εκλογάς, με μικροτέραν ίσως κατά τι πλειοψηφίαν»...

Μπορεί, ακόμη, η πλευρά Καραμανλή να αμφισβήτησε πως ο ηγέτης της ΕΡΕ και νικητής των εν λόγω εκλογών είχε, πλήρη τουλάχιστον, γνώση του σχεδίου –«σχέδιον Περικλής»– το οποίο αποδόθηκε σε αυτενέργειες της βασιλικής κυβέρνησης Δόβα καθώς και στρατιωτικών κύκλων. (Άλλωστε ο Καραμανλής είχε προτείνει στον βασιλιά επικεφαλής της υπηρεσιακής/εκλογικής κυβέρνησης

να τοποθετηθεί ο εγγυώμενος ουδετερότητα του κρατικού μηχανισμού βενιζελογενής στρατηγός Τσακαλώτος. Αυτός όμως δεν δέχτηκε τον προταθέντα από το Στέμμα υπουργό Άμυνας, δηλαδή τον ακραιφνώς βασιλόφρονα πτέραρχο Ποταμιάνο, τον οποίο ήθελαν να επιβάλουν τα Ανάκτορα ακόμη και σ' αυτό το –μεταβατικό– κυβερνητικό σχήμα)...

Είναι, δε, τέλος αδιαμφισβήτητο, αφού βασίζεται σε πλήθος διασταυρωμένων μαρτυριών, πως και ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε συμφωνήσει –ίσως και να είχε πλειοδοτήσει μάλιστα– στην ανάγκη παρέμβασης του κρατικού μηχανισμού προς περιορισμό της εκλογικής απήχησης της Αριστεράς.

Μάλιστα οι σχετικές μαρτυρίες δεν προέρχονται μόνον από τότε συνεργάτες του ηγέτη της ΕΚ, που αργότερα προσχώρησαν στην ομάδα των «Αποστατών» και άρα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι θέλησαν να πλήξουν τον εμφανιζόμενο πλέον ως ενσάρκωση της δημοκρατίας ηλικιωμένο πολιτικό. Αυτήκοος μάρτυρας της δήλωσής του περί ανάγκης νίκης στις εκλογές «ακόμη και με το πιστόλι και τον χωροφύλακα» δήλωνε και ο πάντα πιστός σε αυτόν υπουργός του Γιώργος Μυλωνάς. Ενώ και σε –δημοσιευμένες πλέον– επιστολές που αντήλλαξαν κάποια στιγμή ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο Σοφοκλής Βενιζέλος καταγράφεται η κοινή τους αγωνία «μήπως η ΕΔΑ κινήθη με την ελευθερίαν, με την οποίαν εκινήθη εις τας εκλογάς του 1958».

Ωστόσο οι παρεμβάσεις υπέρ της Δεξιάς, πολλών παραγόντων, υπήρξαν αδιαμφισβήτητες...

(Και μιλάμε βέβαια για παράγοντες πέραν της επίδρασης, την οποία ούτως ή άλλως ασκούσε το κληροδοτημένο από τον Εμφύλιο θεσμικό πλαίσιο, π.χ. το ειδικό νομικό καθεστώς των παραμεθόριων περιοχών...)

Πράγματι...

Και μόνον η καταφανής και μεγάλη σε έκταση νοθεία σε τμήματα στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων – στα οποία η ΕΡΕ πλησίασε το 80% των ψήφων, 78,9% για την ακρίβεια– ουδεμία αμφιβολία αφήνει πως το αποτέλεσμα στις συγκεκριμένες εκλογές υπήρξε τουλάχιστον διαβλητό και επιλήψιμο. Κατά τον Ηλία Νικολακόπουλο –ο οποίος, παρά την όποια πολιτική τοποθέτησή του, προσεγγίζει σχεδόν πάντα τα υπάρχοντα στοιχεία με επιστημονική ακρίβεια και εντιμότητα– η υπερεκπροσώπηση της ΕΡΕ μόνο σε αυτά τα στρατιωτικά και δημοσι-οϋπαλληλικά εκλογικά τμήματα, τής προσέθεσε επτά μη δικαιούμενες έδρες...

Από εκεί και πέρα...

Υπήρξε, βέβαια, ένα σύντομο διάστημα –διάστημα ελάχιστων ημερών στην πραγματικότητα– αμηχανίας για τον τρόπο της επιβαλλόμενης αντίδρασης της ΕΚ στις διαπιστωθείσες έκθεσες παρεμβάσεις κρατικών οργάνων...

Αλλά πολύ σύντομα έγινε κατανοητό πως μόνο η, δια της κήρυξης του «Ανένδοτου Αγώνα», αναγωγή της διεκδίκησης της αποκατάστασης της πληγωμένης δημοκρατικής νομιμότητας σε σημαία και λόγο ύπαρξης του κόμματος, μόνο αυτή θα μπορούσε να λειτουργήσει συνεκτικά. Και να διασφαλίσει την επιβίωση σε έναν νεοπαγή και εκλογικά ηττημένο κομματικό οργανισμό, ο

οποίος είχε στους κόλπους του τόσες διαλυτικές δυνάμεις και τόσα ετερόκλητα στοιχεία όσο αυτά που παρουσιάσαμε παραπάνω. (Άλλωστε η σχετική αμφιθυμία της ΕΚ είχε αρχίσει να υποχωρεί από τη στιγμή που στοιχεία διαρκώς καταφθάνοντα, πρωτίστως από την επαρχία, έδειχναν ότι οι σχετικές αυθαιρεσίες στελεχών του κρατικού μηχανισμού δεν είχαν στραφεί μόνον κατά της ΕΔΑ, αλλά και εναντίον της ΕΚ: μέχρι και υποψήφιοι βουλευτές του κόμματος –πρωτίστως οι επεκογενείς– είχαν, σε κάποιες περιπτώσεις, απειληθεί ή παρεμποδιστεί να απευθυνθούν στον λαό)...

Χαρακτηριστικό μάλιστα είναι πως, πριν από τον Παπανδρέου, την ανάγκη απόλυτης καταγγελίας των εκλογικών αποτελεσμάτων πρώτος την αντελήφθη ο –μετέπειτα πολέμιος των κάθε λογής «ακροτήτων και εξαλλοτήτων»– Σοφοκλής Βενιζέλος, προκειμένου, όπως επεσήμαινε, «να διατηρηθή η ενότης του αρτισύστατου οργανισμού»... Ενώ και ο Κων. Μησοτάκης πρωτοστάτησε στην ανάγκη να υψωθεί η σημαία του Ανένδοτου.

Από τη στιγμή, όμως, που υψώθηκε το «λάβαρα» του Ανένδοτου...

Και οι βουλευτές της ΕΚ...

Δεν παραβρέθηκαν στην εκφώνηση στη Βουλή του λόγου του Στέμματος...

Αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στη διαδικασία επιλογής του προέδρου του νέου νομοθετικού σώματος και να παρακολουθήσουν τις προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης Καραμανλή...

Ορκίστηκαν μόνον εκ των υστέρων και με επιφύλαξη...

Και υπέβαλαν, ως κοινοβουλευτική ομάδα συλλογικά, πρόταση για παραπομπή σε ειδικό δικαστήριο του υπηρεσιακού πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Δόβα και άλλων μελών της κυβέρνησής του...

Από τη στιγμή που όλα αυτά συνέβησαν και συνέβησαν με τον συγκεκριμένο τρόπο, ακολουθούμενα μάλιστα από σειρά λαϊκών διαδηλώσεων και διαμαρτυριών για την «κατάλυση» του δημοκρατικού πολιτεύματος...

Ο νεοπαγής και νεόφαντος, στις εκλογές του 1961, δικομματισμός ΕΡΕ και ΕΚ –χάνοντας το αρχικό του περιεχόμενο, δηλαδή της αντιπαράθεσης δύο ενδοσυστημικών κομματικών μηχανισμών, οι οποίοι πρωτίστως ανταγωνίζονταν για την οικειοποίηση των ωφελημάτων που παρείχε, ειδικά σε χώρες σαν την Ελλάδα εκείνης της εποχής, η διεύθυνση και διαχείριση του κράτους– απέτέλεσε πλέον τη βάση μιας διαιρετικής τομής τελείως άλλης. Ανάλογη προς την οποία στο παρελθόν είχε υπάρξει ίσως μόνο η σύγκρουση το 1920 βενιζελικών-αντιβενιζελικών, μετά την τυραννική τριετή διακυβέρνηση του Βενιζέλου που είχε προηγηθεί³:

Πράγματι...

---

³ Και μετά τις εκλογές του 1956 είχε επιχειρήσει ο Παπανδρέου να αμφισβητήσει τη δημοκρατική νομιμοποίηση της κυβέρνησης Καραμανλή –δεδομένου πως σε ψήφους η ΕΡΕ είχε υπολειφθεί τότε κατά τι του ετερόκλητου συνασπισμού των αντιπάλων του–, ωστόσο τότε ο σχετικός ισχυρισμός δεν είχε βρει ιδιαίτερη απήχηση στην κοινωνία.

Η ΕΡΕ εμφανίζεται πλέον ως καθεστωτικό κόμμα, με άλλα λόγια ως η πολιτική έκφραση ενός κομματικού κράτους, βαθιά διαπλεκόμενου αν όχι ταυτισμένου με μηχανισμούς χωρίς άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, όπως τα Ανάκτορα, ο στρατός, οι παραστρατιωτικές οργανώσεις, η χωροφυλακή κλπ. Ως ένα κόμμα, δηλαδή, που προβάλλει και αναδεικνύει ένα μοντέλο ημιφιλελεύθερης, στην καλύτερη περίπτωση, δημοκρατίας, χρησιμοποιεί δε το κράτος ως εργαλείο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων – αν όχι και για την προνομιακή επαγγελματική αποκατάσταση – των προσκείμενων σε αυτό κοινωνικών στρωμάτων και των πολιτικών πελατών του... Όλα αυτά πέραν του ότι το κόμμα αυτό, παρά τα όχι ασήμαντα ερείσματά του στα λαϊκά στρώματα, εμφανίζεται και ως έκφραση του κοινωνικού κατεστημένου...

Χαρακτηριστικό είναι πως ο βιογράφος του Γεωργίου Παπανδρέου, Γ. Κορέσης (πιθανόν να επρόκειτο για αυτοβιογραφία, με εμφάνιση εικονικού ονόματος συγγραφέα) προσδιορίζει τον αγώνα αυτόν ως ουσιαστικά καθεστωτικής μορφής. Οπωσδήποτε, δε, δεν περιορίστηκε μόνον στην καταγγελία των συνθηκών των εκλογών του 1961, αλλά συμπεριέλαβε – και αντιμετώπισε με απίστευτη οξύτητα – κάθε πτυχή, πολιτική επιλογή ή πρωτοβουλία της κυβέρνησης Καραμανλή, άλλως του «κράτους της Δεξιάς».

Και μια ακόμη επισήμανση: Ο εκ των πρωταγωνιστών και οξύτερων εκφραστών της ρητορείας του Ανένδοτου, Κωνσταντίνος Μητσοτάκης δεν ήταν, όπως οι περισσότεροι ηγέτες, επιρρεπής στην αυτοκριτική. Ωστόσο όταν το 1989, στο πλαίσιο ενός έρ-

γου για τη ζωή του που έγραφα τότε, τον ρώτησα πως θα χαρακτήριζε πλέον τον Ανένδοτο, χωρίς ενδοιασμό απάντησε: «Ητο ακρότης»...

Η ΕΚ, αντίθετα, προβάλλει και αναδεικνύεται ως ο διεκδικητής της αποκατάστασης της δημοκρατίας και της λαϊκής κυριαρχίας, επίσης δε και της ισονομίας και της υπερκομματικής λειτουργίας του κράτους.

Μ' αυτή την έννοια μάλιστα ο παλαιόθεν χρησιμοποιούμενος για τη βενιζελογενή πολιτική οικογένεια όρος «δημοκρατική παράταξη» ανασηματοδοτείται, χρησιμοποιείται δε πλέον και κατά κυριολεξία, ώστε αυτή, ως σημαιοφόρος στον αγώνα για τις πολιτικές ελευθερίες και την κυριαρχία του λαού, να αντιδιαστέλλεται τώρα πια προς μια «εχθρική» παράταξη, η οποία από την πλευρά της δεν προσδιορίζεται πια πρωτίστως ως βασιλική, αλλά πρωτίστως ως «αντιδημοκρατική»!

Παράλληλα, δε, από ένα σημείο και πέρα τουλάχιστον, το κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου προβάλλει – έστω και με κάποιες αντιφάσεις⁴– και ως η δύναμη που προτάσσει τόσο τη μείωση των κληροδοτημένων από τον Εμφύλιο διακρίσεων εις βάρος κάποιων κατηγοριών πολιτών, όσο και ως έκφραση μιας κοινωνικής ευαισθησίας προσανατολισμένης στην κατεύθυνση της περιστολής των ανισοτήτων που χωρίζουν προνομιούχους και απόκληρους. (Εξόχως χαρακτηριστικά είναι άλλωστε τα συνθήματα της εποχής, που κυριαρχούσαν μεταξύ των «νε-

---

⁴ Γι' αυτές βλ. πιο κάτω.

ολαίων» του κόμματος, «να σπουδάσουν και οι φτωχοί» ή, αντίστοιχα, «15% [του κρατικού προϋπολογισμού] για την παιδεία» κοκ...).

Ταυτόχρονα, όμως, αν η νέα διαιρετική τομή αντι-παραθέτει πλέον την «αντιδημοκρατική» προς τη «δημοκρατική» πολιτική οικογένεια (στην οποία ορισμένοι κεντρικοί εντάσσουν και αποδέχονται πια, πέραν της ΕΚ, και την ΕΔΑ –άλλωστε σε πολλές πολιτικές εκδηλώσεις και διαμαρτυρίες, συμπαθούντες και νεολαίοι των δύο χώρων συμπλέουν και συμπαρατάσσονται, ιδίως μετά τη δολοφονία από ακροδεξιούς παρακρατικούς στη Θεσσαλονίκη του ανεξάρτητου αριστερού ειρηνιστή βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη), η στρατηγική της ΕΚ προσλαμβάνει, εν πολλοίς με πρωτοβουλία του αρχηγού της, και μια άλλη διάσταση...

Πιο συγκεκριμένα...

Την ώρα που ο Καραμανλής προσπαθεί, μέσω της δρομολόγησης μιας συνταγματικής αναθεώρησης, να ενισχύσει την εκτελεστική εξουσία εις βάρος της νομοθετικής (με έμμεσο πλην σαφή και μη αποκρυπτόμενο στόχο να περιορίσει τα παρεμβατικά περιθώρια στην κυβερνητική πολιτική του Στέμματος, μέσω ελεγχόμενων ή προσκείμενων σε αυτό βουλευτών)... Την ώρα που ο ακόμη πρωθυπουργός δημοσιοποιεί τη δυσφορία που του προκαλεί το αίτημα των ανακτόρων για αύξηση της βασιλικής χορηγίας (την οποία –σημειωτέον– την παραχώρησε η κυβέρνηση του Κέντρου, αμέσως μόλις ανέβηκε στην εξουσία, με υπογραφή του υπουργού Οικονομικών Μητσοτάκη)... Ενώ, παράλληλα, ο εκ Σερρών πο-

λιτικός ηγέτης προσπαθεί να αφαιρέσει από το παλάτι τη δυνατότητα άσκησης αυτόνομης εξωτερικής πολιτικής, εναντιούμενος στο τότε σχεδιαζόμενο ταξίδι στο Λονδίνο του βασιλικού ζεύγους... Και δεν διστάζει να εκφράζει τη δυσφορία του για τη δολοφονία Λαμπράκη, που διαπράχτηκε από ακροδεξιούς παρακρατικούς, προσκείμενους σε φιλοβασιλικές οργανώσεις (έστω και αν η φράση που τότε του αποδόθηκε «ποιος επιτέλους κυβερνάει αυτόν τον τόπο;» δεν φαίνεται να τεκμηριώνεται ιστορικά)...

Την ίδια ακριβώς ώρα...

Ο Παπανδρέου δεν πολλαπλασιάζει απλώς τα ανοίγματα προς τον βασιλιά Παύλο. Παράλληλα –προεκτείνοντας και διευρύνοντας μια τακτική που ο ίδιος είχε εγκαινιάσει από το 1946– προσπαθεί να κάνει, με κάθε τρόπο, τον εστεμμένο άρχοντα να καταλάβει πως μόνο η δική του παράταξη, η κατά παράδοση αντιβασιλική, μπορεί να διευρύνει την κοινωνική νομιμοποίηση της μοναρχίας στη χώρα...

Ως προϋπόθεση, όμως, γι' αυτό εμφανίζεται ο βασιλιάς να αποστασιοποιηθεί από το «καθεστωτικό κόμμα» της ΕΡΕ, το «υπεύθυνο» για το όργιο της βίας και νοθείας και την ουσιαστική «κατάλυση» της δημοκρατίας, και να παράσχει την πλήρη εύνοιά του προς την ΕΚ⁵. Απαιτούμενη συμπεριφορά, την οποία ο Παύλος δεν διστάζει να υιοθετήσει σε απόλυτο μάλιστα βαθμό, απο-

---

⁵ Ο όρος «κατάλυση» χρησιμοποιείται με εισαγωγικά, γιατί αυτό που συντελέστηκε υπήρξε –όχι πλήρης κατάλυση, αλλά– νόθευση της άψογης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος.

δεχόμενος ολοσχερώς τα κάθε λογής αιτήματά του κεντρικού κόμματος και διευκολύνοντας έτσι –μέσα από τον παρεχόμενο καθησυχασμό– πολλούς συντηρητικούς ψηφοφόρους να στραφούν προς αυτό⁶... (Άλλωστε την εν λόγω επιδίωξη υπηρετούσε και το τότε κυρίαρχο σύνθημα της νεολαίας της ΕΚ «πάρε θέση βασιλιά»)...

Μόνο που ο Παπανδρέου...

Ως εκφραστής του παλλαϊκού πλέον αιτήματος για εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής... Ως αδιαφιλονίκητος μπροστάρης του «Ανένδοτου Αγώνα»... Ως νικητής δύο εκλογικών αναμετρήσεων, αυτών του Νοεμβρίου του 1963 και αυτών του Φεβρουαρίου του 1964... Απαλλαγμένος, δε, με το θάνατο του Σοφοκλή Βενιζέλου, από τον σημαντικότερο εσωκομματικό του αντίπαλο...

Αναπτύσσει σύντομα μια αντίληψη για τη διεύθυνση του κόμματος άπειρα πιο συγκεντρωτική και πάντως τελείως διαφορετική από τη σύλληψη της συλλογικής διεύθυνσης που ήταν το 1961 στη βάση της ίδρυσης της ΕΚ. Ακόμη περισσότερο, μάλιστα, ο Παπανδρέου δείχνει πλέον να αισθάνεται εσωκομματικά τόσο ισχυρός, ώστε, από κάποιο σημείο και μετά, να προωθεί προς τα ανώτερα κλιμάκια της κομματικής ιεραρχίας τον γιο του Αντρέα, πολιτικά ριζοσπάστη, πρόσφατα επανεληθόντα

---

⁶ Η «γενναιοδωρία» του Στέμματος προς τον Παπανδρέου εκείνη την περίοδο δεν έμεινε χωρίς αναγνώριση: πέραν μιας σειράς υλικών «αντιπαροχών», στις οποίες θα αναφερθούμε πιο κάτω, ως πρωθυπουργός ο ηγέτης της ΕΚ προέβη σε σειρά ενεργειών δια των οποίων διασφάλιζε στα Ανάκτορα τον έλεγχο επί του στρατεύματος...

στην Ελλάδα και εισελθόντα στην πολιτική μόλις στις εκλογές του 1964 ... Και αυτό προκαλεί ιδιαίτερη ταραχή στους υποψήφιους διαδόχους του Παπανδρέου – πρωτίστως, ίσως, στον έχοντα πρωταγωνιστήσει στον Ανένδοτο Κωνσταντίνο Μητσotάκη– οι οποίοι είχαν αποδεχθεί τον «Γέρο» ως ηγέτη της Ενώσεως Κέντρου, πρωτίστως λόγω της προχωρημένης ηλικίας του, που τον έκανε να εμφανίζεται ως μεταβατική επιλογή.

Η εν λόγω εξέλιξη, όμως, με τον Παπανδρέου πλέον στην πρωθυπουργία και το –πάντα εύτρωτο– κόμμα του στην εξουσία, δίνει πλέον έναν τελείως διαφορετικό και οπωσδήποτε νέο προσανατολισμό στη δεσπόζουσα στη χώρα διαιρετική τομή. Αυτή δεν βασίζεται πλέον στην αντιπαράθεση ενός κόμματος που εκφράζει την ουσιαστική δημοκρατία με ένα άλλο που –υποτίθεται πως– την υπονόμευσε. Αλλά στην αντιπαράθεση ενός πολιτικού ηγέτη, ο οποίος εν ονόματι της δημοκρατίας δείχνει πλέον δείγματα ενός αρχηγικού αυταρχισμού, και του υπόλοιπου αστικού πολιτικού κόσμου, πρωτίστως μάλιστα του κεντρώου, που διεκδικεί την εσωκομματική δημοκρατία και, βέβαια, αρνείται την ενδοκομματική κληρονομική διαδοχή...

Γ) Η Αποστασία ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως (εσωπαραταξιακή) διαιρετική τομή και η αναβίωση του πολιτειακού Διχασμού

Ο Μαρκ Μαρσώ, ανταποκριτής κατά τη δεκαετία του 1960 στην Αθήνα της γαλλικής εφημερίδας *Le Monde* έγραψε ένα βιβλίο με τη ματιά του πάνω στα γεγονότα και το πολιτικό κλίμα της εποχής. Σε αυτό θεωρεί ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου –βαθιά καλλιεργημένος, συγκλονιστικός κοινοβουλευτικός ρήτορας, ήδη δε πολιτικά «νεόπλουτος» λόγω της προσωπικής δημοφιλίας, που του είχε διασφαλίσει η καθοδήγηση και η ηθικοπολιτική δικαίωση του Ανένδοτου, πρωτίστως όμως μετά τον εκλογικό του θρίαμβο του 1964– έβλεπε τα άλλα στελέχη του κόμματός του, όπως ακριβώς έβλεπε ο Γιούλιμπερ τους υπόλοιπους ανθρώπους στη χώρα των ...λιλιπουτείων!

Σε κάθε περίπτωση γεγονός είναι πως, ενδεχομένως θέλοντας να τονίσει τη νεοκατακτημένη παντοδυναμία του, ο νεοεκλεγμένος πρωθυπουργός δεν αξιοποίησε στο κυβερνητικό σχήμα που συγκρότησε μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964 τον Τσιριμώκο και τον Παπαπολίτη –πρόεδρο της Βουλής και υπουργό Εμπορίου, αντίστοιχα, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963, οι οποίοι όμως αρχικά δήλωναν πως μετείχαν στην ΕΚ ως «συνεργαζόμενοι αρχηγοί»– αλλά ούτε άλλα σημαντικά κομματικά στελέχη, στα οποία είχαν ανατεθεί καίρια υπουργεία στην προηγούμενη σύντομη κυβέρνηση Παπανδρέου (τη μειοψηφική, που συγκροτήθηκε μετά τις εκλογές του 1963). Αντίθετα, σημαντικό και νευραλγικό υπουργείο ανέθεσε στον νεοεκλεγέντα γιο του Ανδρέα...

Η Αποστασία ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως (εσωπαραταξιακή) διααιρετική τομή και η αναβίωση του πολιτειακού Διχασμού

«Δεν δολοφονήσαμε τον ‘Καίσαρα Καραμανλή’ δια να εκλέξωμεν άλλον ‘Καίσαρα’. Πρέπει να παραμείνωμεν Βρούτοι», δήλωσε τότε ο Ηλίας Τσιριμώκος. Και, λίγες ημέρες αργότερα, περίπου το έν πέμπτον των βουλευτών του κόμματος αποφάσισε να μην ψηφίσει τον προταθέντα από τον αρχηγό του για την προεδρία της Βουλής, με αποτέλεσμα αυτός, ο Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, να μην εκλεγεί πρόεδρος από την πρώτη ψηφοφορία και ο Παπανδρέου να υποστεί μια μεγάλη ηθική ήττα, μόλις την επομένη του εκλογικού θριάμβου του. («Εγίναμεν η χλεύη των ηττημένων», δήλωσε τότε και διέγραψε αμέσως από το κόμμα –ως υποκινητές της «συνωμοσίας»– τον Τσιριμώκο και τον Παπαπολίτη)...

Αυτή υπήρξε η πρώτη εξέγερση κατά του Παπανδρέου κάποιων εκ των σημαντικότερων κομματικών βαρόνων. Επρόκειτο, δε, να ακολουθήσουν πολλές ακόμη, έστω και αν η παραίτηση από το υπουργικό αξίωμα, το φθινόπωρο του 1964, του Ανδρέα Παπανδρέου –για λόγους που συζητήθηκαν πολύ τότε– έφερε έναν πρόσκαιρο εσωκομματικό κατευνασμό, εφόσον αυτός –με προφανείς πλέον ηγετικές φιλοδοξίες– ήδη αποτελούσε στόχο για πολλούς ιστορικούς βαρόνους του κεντρώου χώρου.

Στον γιο του πρωθυπουργού οι άλλοι μεγαλοσχήμονες αξιωματούχοι του κόμματος προσήπταν πως, όχι σπάνια κάνοντας χρήση επιλήψιμων μεθοδεύσεων, κυρίως δε εκμεταλλευόμενος τις οικογενειακές και προσωπικές αδυναμίες του ηλικιωμένου πολιτικού ηγέτη, ασκούσε αντιιδεοντολογικά πάνω του υπέρμετρη και εξωθεσμική επιρροή. Με αποτέλεσμα, συχνά, να καταφέρνει να ανατρέπει ειλημμένες αποφάσεις

και συμφωνημένες πολιτικές, μετά την αναχώρηση των υπολοίπων ηγετικών στελεχών από τη βίλα του Καστρίου. (Εκεί όπου συνήθως ελάμβαναν χώρα συσκέψεις με συμμετοχή των πρωτοκλασάτων υπουργών, εκείνων δηλαδή που μετείχαν στο λεγόμενο «μικρό υπουργικό συμβούλιο».) Μάλιστα, δε, επρόκειτο όχι σπάνια για αποφάσεις οιονεί ομόφωνες, με μόνο διαφωνούντα τον Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος, εάν δεν μετέπειθε στη συνέχεια τον πατέρα του, φαίνεται πως διέκοπτε για κάποιο διάστημα τις προσωπικές σχέσεις μαζί του⁷. Ειδικά ο υπουργός Οικονομικών Κώστας Μητσοτάκης, με επιστολή που είχε στείλει στον πρωθυπουργό στις 4 Αυγούστου 1964, του είχε ζητήσει δημοσιονομική αυτοσυγκράτηση και αποχή από μια πολιτική παραγωγής ελλειμμάτων, προφανώς υπονοώντας πως ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν αυτός που ευνοούσε και επέτρεπε την εν λόγω πολιτική (της γενναιόδωρης δημοσιονομίας), υπό την πίεση του γιού του και με αδιαφορία για τις αντίθετες τοποθετήσεις των υπόλοιπων κορυφαίων στελεχών της κυβέρνησης.»

Βέβαια ο κατευνασμός αυτός δεν ανέκοψε τις επιθέσεις κατά της κυβέρνησης της εφημερίδας «Ελευθερία», απόλυτα προσκείμενης στον Μητσοτάκη, η οποία νωρίτερα είχε στηρίξει όσο καμία άλλη τον Ανένδοτο Αγώνα. Ούτε όμως εξαφάνισε τους εσωτερικούς τριγμούς στην ΕΚ...

---

⁷ Σύμφωνα προς τα ευρύτατα κυκλοφορούντα στα αστικά σαλόνια και τα πολιτικά παρασκήνια της εποχής, κάθε φορά που ερχόντουσαν σε πολιτική αντιπαράθεση, ο Ανδρέας στερούσε τον «Γέρο» κάθε επικοινωνίας με τα πολυαγαπημένα του εγγόνια...

Η Αποστασία ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως (εσωπαραταξιακή) διαιρετική τομή και η αναβίωση του πολιτειακού Διχασμού

Έτσι...

Στις αρχές του 1965 απομακρύνθηκε –πρόσκαιρα– από το κόμμα ολόκληρη η λεγόμενη «ομάδα Παπαπολίτη» (δηλαδή οι 13 βουλευτές που ήλκυαν την πολιτική τους καταγωγή από την κεντροαριστερή ΕΠΕΚ του Πλαστήρα)...

Ενώ όλο και πολλαπλασιάζονταν οι φήμες για δυσσάρεσκεια και του –άτυπου ηγέτη της συντηρητικής ή «Δεξιάς» πτέρυγας της ΕΚ και αντιπροέδρου της κυβέρνησης– Στέφανου Στεφανόπουλου. Και οι οποίες ασφαλώς και δεν καταλάγιασαν, όταν ο εξ Ηλείας πολιτικός, άλλοτε αντιπρόεδρος και της κυβέρνησης Παπάγου, υποχρεώθηκε να «μοιραστεί» το υπουργείο του με τον Ανδρέα Παπανδρέου, επανελθόντα με απόφαση του πατέρα του στην κυβέρνηση τον Απρίλιο του 1965...

Από εκεί και πέρα...

Η δήλωση διαθεσιμότητας, τον Φεβρουάριο της ίδιας χρονιάς, του ηγέτη της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλου να στηρίξει, χωρίς συμμετοχή του κόμματός του, κυβέρνηση των «εθνικοφρόνων» στελεχών της ΕΚ, χωρίς τον Γεώργιο Παπανδρέου...

Καθώς και μια αλληλουχία γεγονότων που έφεραν σε σύγκρουση τον πρωθυπουργό με τον βασιλιά, με αποτέλεσμα ο πρώτος να υποβάλει στον δεύτερο στις 15 Ιουλίου την παραίτησή του...

Τα γεγονότα αυτά ήταν: Η φημολογηθείσα εμπλοκή του Ανδρέα Παπανδρέου σε μια «συνωμοσία» για πολιτικό έλεγχο των Ενόπλων Δυνάμεων, η λεγόμενη «υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ»... (Σύμφωνα με μια πιο μετριοπαθή προσέγγιση του θέματος, ο Ανδρέας παρέσχε

πολιτική κάλυψη και εξυπηρετήσεις στις επαγγελματικές φιλοδοξίες νέων αξιωματικών αντιδεξιού πολιτικού προσανατολισμού, οι οποίοι νωρίτερα, για τον ίδιο σκοπό, είχαν απευθυνθεί, ατελεσφόρως, και στον Μητσοτάκη)... Στη συνέχεια η δρομολόγηση της διερεύνησης, από τη στρατιωτική δικαιοσύνη, του θέματος, για ενδεχόμενες ποινικές ευθύνες του γιου του πρωθυπουργού... Η μη ικανοποιηθείσα από τον υπουργό Άμυνας Πέτρο Γαρουφαλιά πρωθυπουργική αξίωση για άμεση απομάκρυνση από τη θέση του του ηγέτορα του στρατού στρατηγού Γεννηματά, ο οποίος είχε παλαιότερα κατηγορηθεί και για εμπλοκή στη νόθευση του λαϊκού φρονήματος στις εκλογές του 1961... Η μη υποβολή, στη συνέχεια, από τον Γαρουφαλιά της παραίτησής του, μολονότι αυτή του ζητήθηκε πιεστικά από τον πρωθυπουργό... Και η άρνηση του βασιλιά να αποδεχθεί, υιοθετώντας και υπογράφοντας το σχετικό διάταγμα, την απομάκρυνση από το συγκεκριμένο υπουργείο του Γαρουφαλιά και την τοποθέτηση επικεφαλής του τού ιδίου του Παπανδρέου... (Ο μονάρχης χαρακτήρισε αντιδεοντολογικό και άπρεπο να αναλάβει ο πρωθυπουργός το υπουργείο που είχε την ευθύνη ανακρίσεων στρεφόμενων κατά του γιου του⁸)...

---

⁸ Πολλές δεκαετίες αργότερα ο Κωνσταντίνος πρόβαλε τον ισχυρισμό πως είχε ενημερώσει τον Παπανδρέου ότι θα δεχόταν να τον ορκίσει υπουργό Άμυνας, εφόσον αυτός αποδεχόταν τη μεταφορά της ευθύνης των ανακρίσεων για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στο υπουργείο Δικαιοσύνης.

Η Αποστασία ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως (εσωπαραταξιακή) διαιρετική τομή και η αναβίωση του πολιτειακού Διχασμού

Όλα αυτά έφεραν, λοιπόν, σε μετωπική αντιπαράθεση τον Γεώργιο Παπανδρέου –αναδειχθέντα σε ένα είδος ενδοπαραταξιακής διαιρετικής τομής– με τους βασικούς «βαρόνους» του κόμματός του...

Το ότι η νέα βασική διαίρεση του δημόσιου βίου της χώρας προσδιοριζόταν πλέον από την αντιπαράθεση του ηγέτη της ΕΚ με την ηγετική ομάδα του κόμματος συνάγεται από την «κοινωνιολογία» της ομάδας των αποκληθέντων Αποστατών (αυτών που στέλεχσαν τις διαδοχικές κυβερνήσεις Νόβα-Τσιριμώκου-Στεφανόπουλου, η τελευταία εκ των οποίων, με στήριξη των κοινοβουλευτικών ομάδων της ΕΡΕ και του Κόμματος των Προοδευτικών, κυβέρνησε επί ενάμιση περίπου χρόνο): Όπως θα δούμε αναλυτικότερα και στη συνέχεια, όσο υψηλότερα ανήκε κάποιος στην κομματική ιεραρχία τόσο πιθανότερο ήταν να ακολουθήσει το αποσχιστικό εγχείρημα της Αποστασίας. Ειδικότερα, εκ των βουλευτών της ΕΚ που πρωτοεξελέγησαν μετά το 1961, δηλαδή μετά τη συγκρότηση του κόμματος υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου, «αποστάτησαν» λιγότεροι του 10%. Το ποσοστό αυτό όμως ήταν περί το 45% για τους βουλευτές που ξεκίνησαν την κοινοβουλευτική τους σταδιοδρομία από την επαύριο του 2ου Παγκόσμιου Πόλεμου και περί το 55% για όσους είχαν κοινοβουλευτική θητεία ήδη στον Μεσοπόλεμο! Τέλος, επί όσων είχαν διατελέσει, προ της σύστασης της ΕΚ, πρόεδροι ή κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι κομμάτων, αυτοί αποσχίστηκαν όλοι, με μοναδική εξαίρεση, τώρα, τον Σάββα Παπαπολίτη, ο οποίος, όπως προαναφέραμε, είχε προσωρινά αποσχισθεί νωρίτερα. (Αντίθετα καμία στατιστικά σημαντική δια-

Η Αποστασία ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως (εσωπαραταξιακή) διαιρετική τομή και η αναβίωση του πολιτειακού Διχασμού

φορά, ως προς το «ποσοστό αποστασίας», δεν παρτηρείται μεταξύ των βουλευτών της ΕΚ που είχαν κεντροαριστερές ή κεντροδεξιές πολιτικές καταβολές και αντίστοιχο ιδεολογικό στίγμα...).

Ουδεμία αμφιβολία απομένει, λοιπόν, πως η κρίση που ξεκίνησε το 1965, καθώς και η διαιρετική τομή που εκπορεύτηκε από αυτήν, ως βάση και υπόστρωμα είχε την αντιπαράθεση του αποκληθέντος «Γέρου της δημοκρατίας» με περίπου ολόκληρο το αστικό πολιτικό προσωπικό της χώρας (αφού τις κεντρογενείς κυβερνήσεις των εχθρών του Παπανδρέου τις στήριξαν, έως τα τέλη του 1966, με σύσσωμες τις κοινοβουλευτικές τους ομάδες, οι δύο άλλοι πολιτικοί αρχηγοί του αστικού χώρου, δηλαδή ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης, ηγέτης του Κόμματος των Προοδευτικών)... Ωστόσο, αν και ξεκίνησε ως ενδοπαραταξιακή επί της ουσίας «διαιρετική τομή», ο τρόπος που απομακρύνθηκε από την εξουσία ο εκ Καλετζίου Αχαΐας πολιτικός ηγέτης... Επίσης τα γεγονότα που συνόδευσαν, ακολούθησαν ή προηγήθηκαν της παραίτησής του –ή του εξαναγκασμού του σε παραίτηση, όπως ο ίδιος εμφάνιζε το θέμα– και δημιούργησαν σε σημαντικό τμήμα της κοινωνίας την αίσθηση ότι είχε υπάρξει συνωμοσία του κατεστημένου για την ανατροπή του... Η άμεση και εμφανής εμπλοκή στην προώθηση των εξελίξεων αυτών του βασιλιά, ιστορικού παραταξιακού αντίπαλου, με τον οποίον όμως τώρα συνέπλευσε μέρος της παράταξης... Κυρίως, δε, ο απολύτως απαράδεκτος, πολιτικά, θεσμικά και αισθητικά, τρόπος της επιλογής και τοποθέτησης άλλου προσώπου στην πρωθυπουργία... Καθώς και η καταφανής

χρήση, ηθικά τουλάχιστον, επιλήψιμων μεθόδων για πλαισίωση της πρώτης ομάδας των «αποστατών» – της ομάδας των κομματικών «βαρόνων»– από άλλους ελάσσονες, προκειμένου να επιτευχθεί η πολυπόθητη κοινοβουλευτική πλειοψηφία... (Το ελάχιστο «αντίτιμο» της προσχώρησης ήταν η προσφορά υπουργικού θώκου: υπήρξε στιγμή όπου ούτε ένας αποστάτης δεν εστερείτο τέτοιου, ενώ ο αριθμός των «άνευ χαρτοφυλακίου» υπουργών είχε φτάσει τους επτά)...

Όλα αυτά είχαν ως συνέπεια ο άνθρωπος που για πολλούς τότε ενσάρκωνε την πολιτική άνοιξη της δεκαετίας του 1960 να αποτελέσει, πλέον, τη βάση μιας ευρύτερης διαιρετικής τομής, να χωρίσει δηλαδή την Ελλάδα σε παπανδρεϊκούς και αντιπαπανδρεϊκούς. («Ο,τι πει ο Γέρος», φώναζαν οι πρώτοι, αναγορεύοντας τον ηγέτη τους σε έκφραση, αλλά και σε υπέρβαση, των θεσμών της δημοκρατικής πολιτείας).

Επειδή, όμως, οι αντιπαπανδρεϊκοί ταυτίζονταν πλέον, σε μεγάλο βαθμό, με τους βασιλόφρονες και τους ανησυχούντες για το ενδεχόμενο περιορισμού του πολιτικού/«εγγυητικού» ρόλου του Στέμματος, ο ευρύτερος διχασμός γύρω από το πρόσωπο του κεντρώου ηγέτη συνδέθηκε, για πρώτη φορά μετά το 1946, με αναβίωση του πολιτειακού Διχασμού και με αμφισβήτηση του μοναρχικού θεσμού («παρ' τη μάνα σου και μπρος, δεν σε θέλει ο λαός», ήταν το σύνθημα που ακουγόταν στις λαϊκές διαδηλώσεις της εποχής με αποδέκτη τον νεαρό εστεμμένο...). Με τον βασιλιά να εμφανίζεται, επίσης για πρώτη φορά μεταπολεμικά τόσο ξεκάθαρα, ως παραταξιακός αρχηγός. Από τη στιγμή αυτή, επομένως, η δημοφιλία που

καταγραφόταν του εμφανιζόμενου ως «θύματος» Αχαιού πολιτικού, καθώς και η μετωπική του σύγκρουση με τον ιστορικό αντίπαλο της παράταξης και τους συνοδοιπόρους του –σε μια χώρα που ο πολιτειακός διχασμός είχε βαθιές ρίζες και ισχυρό κοινωνικό υπόστρωμα, ο δε πολιτικός προσανατολισμός του στρατού μεταπολεμικά ήταν σαφής και η παρεμβατική του παράδοση στην πολιτική ζωή του τόπου δεδομένη– ήταν αναπόφευκτο να προκαλέσουν ευρύτερους τριγμούς στην ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Τους οποίους δεν μπόρεσε να αποτρέψει ούτε η αλλαγή στάσης, κάποια στιγμή, προς το διαλλακτικότερο και το μετριοπαθέστερο, του Γεωργίου Παπανδρέου ούτε και η προσπάθειά του να απομακρυνθεί περισσότερο από τη στρατηγική ρήξης που ήταν κυρίως επιλογή του γιου του...

Αυτή την ευρύτερη διαιρετική τομή, λοιπόν, που ενσάρκωσε μετά το 1965 ο ηγέτης της ΕΚ θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια, με κίνδυνο κάποιων επαναλήψεων ασφαλώς, να ψηλαφίσουμε συστηματικότερα και αναλυτικότερα, κάτι που θεωρούμε ωστόσο ότι προϋποθέτει μια ευρύτερη παρουσίαση της διαχρονικής πολιτικής διαδρομής και του ιδεολογικού στίγματος του ανθρώπου, που πόλωσε τόσο την ελληνική κοινωνία και αναθέρμανε τον πολιτειακό Διχασμό.

Ποιος ήταν, λοιπόν, ο πολιτικός αυτός, η τοποθέτηση σε σχέση προς τον οποίον προκάλεσε κοινωνική πόλωση υπολειπόμενη μόνον εκείνης που είχε προκαλέσει γύρω από το πρόσωπό του και τη λειτουργία των αστικών θεσμών ο Ελευθέριος Βενιζέλος;

Μέρος δεύτερο

Γεώργιος Παπανδρέου

Μια προσωπική διαδρομή που κατέληξε σε διαιρετική τομή

A) Η κοινωνικοπολιτική φιλοσοφία

«Τίς ήθελε να υπάρξει και τίς υπήρξε;», διερωτάτο ο Γεώργιος Βλάχος για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, την επομένη του θανάτου του Χανιώτη πολιτικού...

Το ίδιο ερώτημα –ενδεχομένως με περισσότερη ένταση και μεγαλύτερη δόση μυστηρίου– θα μπορούσε να τεθεί και για τον κατά καιρούς και εκ περιτροπής συνεργάτη και αντίπαλο, υπουργό και τιμητή του ιστορικού φιλελεύθερου ηγέτη, τον Γεώργιο Παπανδρέου. Διότι αυτός, σε μια πολιτική διαδρομή που εκτάθηκε σε σχεδόν μισό αιώνα, πολλά πολιτικά «πoucάμισα» φόρεσε, σε πολλά κόμματα εντάχτηκε, πολλά πρόσωπα πρόβαλε, πολλά δε πολιτικά προσωπεία ενδύθηκε...

«Τίς ήτο» μέσα στη διαχρονικότητα, λοιπόν, εν πρώτοις από πλευράς πολιτικοκοινωνικής φιλοσοφίας, ο άνθρωπος που, αφενός μεν κατέληξε να αποκληθεί «Γέρος της δημοκρατίας», αφετέρου, δε, έστρεψε εναντίον του το σύνολο, σχεδόν, του κορυφαίου πολιτικού προσωπικού, των ιστορικών φυσιογνωμιών, των διαχρονικών μα-

χητών της λεγόμενης «παλαιοδημοκρατικής» παράταξης; Και σε τελική ανάλυση έστρεψε εναντίον του, τη στιγμή ακριβώς της –επιφανειακής έστω– πολιτικής παντοδυναμίας του, ουσιαστικά το όλον του αστικού πολιτικού προσωπικού και του πολιτικού κατεστημένου της χώρας;

Η προσωπική και η πολιτική διαδρομή του, καθώς και η εξέλιξη των ιδεολογικών του θέσεων, της κοσμοθεωρίας και πρωτίστως, εν προκειμένω, της κοινωνικής φιλοσοφίας του είναι εύγλωττες και προφανώς χρήσιμες για την αποκωδικοποίηση του –υπό μια έννοια και ιστορικού– μυστηρίου που απετέλεσε ο Αχαιός πολιτικός...

Ειδικότερα λοιπόν...

Γιος παπά, φτωχόπαιδο από ένα ορεινό χωριό της Αχαΐας, αλλά με «σφραγίδα δωρεάς» όπως ο ίδιος έλεγε, με σπουδές νομικής στην Αθήνα και μεταπτυχιακά πολιτικών επιστημών στο Βερολίνο, ο μετέπειτα ηγέτης της ΕΚ, για πρώτη φορά καταγράφει, μόλις 25χρονος, το ιδεολογικό στίγμα του, ιδίως την κοινωνική του φιλοσοφία, την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων. Το κάνει, δε, αυτό αρθρογραφώντας αρχικά στο περιοδικό «Γράμματα» της Αλεξάνδρειας. Στη δε συνέχεια, όταν ήταν 27χρονος πλέον, αναλύει συστηματικότερα την πολιτικοκοινωνική του φιλοσοφία σε άρθρο του στην εφημερίδα «Νέα Ελλάς», το οποίο δημοσιεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1915, λίγο πριν από την παρ' ημίν έκρηξη του Εθνικού Διχασμού...

Ήταν, δε, ό,τι κατεγράφη στα εν λόγω άρθρα, μάλλον κάτι παραπάνω από ιδεολογικό στίγμα. Ήταν ο εγκλωβισμός ή εγκλιβωτισμός της ιστορικής νομοτέλειας, της

παγκόσμιας αλλά και της ελληνικής –άλλωστε ως «Ελληνικόν Μέλλον» τιτλοφορείτο το πρώτο σχετικό άρθρο του– μέσα από ένα καθαρά μαρξιστικό σχήμα (έστω και με κάποιες λειάνσεις ή αμβλύνσεις όσον αφορά την πιο ντετερμινιστική ή την πιο μαξιμαλιστική εκδοχή του μαρξισμού). Σύμφωνα, λοιπόν, προς τις θέσεις του νεαρού Παπανδρέου:

Η πορεία της ιστορίας είναι ευθύγραμμη, νομοτελειακά και μονοδιάστατα ανοδική...

Ο σοσιαλισμός είναι εναρμονισμένος προς «τον γενικόν ρυθμόν της κοινωνικής εξελίξεως» και οδηγούμαστε αναπόφευκτα προς αυτόν, ή, τουλάχιστον, «προς την μείωσιν των οικονομικών αποστάσεων»...

Ο καπιταλισμός είναι «άρρηκτα συνδεδεμένος προς τον ιμπεριαλισμόν και τον μιλιταρισμόν»...

Τα κόμματα δεν είναι δημιουργήματα μεγάλων πολιτικών ανδρών, αλλά έκφραση και παράγωγα κοινωνικών συγκρούσεων...

Εν τέλει, δε, και ο σοσιαλισμός συνιστά αναπόφευκτη συνέπεια του καπιταλισμού, ο οποίος σοσιαλισμός θα παράγεται ανεξάρτητα από κάθε «αύξηση» της κοινωνικής νομοθεσίας, που δεν θίγει την «πηγή», δηλαδή τη ρίζα του καπιταλιστικού συστήματος...

Μάλιστα δε στο δεύτερο άρθρο, που αποτελεί αναπαραγωγή ομιλίας του στα μέλη του Εργατικού Κέντρου Αθήνας, ο Παπανδρέου δεν αποκλείει απλώς κάθε –«οριστικό», άρα οι πρόσκαιροι είναι δυνατοί– συμβιβασμό με το αστικό κράτος... Χαρακτηρίζει επίσης «εύκολον την αναίρεσιν του αφελούς κυβερνητικού ψεύδους» (δηλαδή του ψεύδους του Ελευθερίου Βενιζέλου) πως υφίστα-

ται αρμονία μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και πως «η Κυβέρνησις [του] είναι εθνική, ...ίσταται έξω του κεφαλαίου και έξω της εργασίας, ή μάλλον ίσταται εν μέσω του κεφαλαίου και της εργασίας, ...όπως εναρμονίζη τας δύο αυτάς δυνάμεις»... Και τελικά παροτρύνει τους εργάτες να μην αποδέχονται την κοινωνική πολιτική του αστικού κράτους, ακόμη δε πιο συγκεκριμένα να μην αποδέχονται –παραά μόνον, φυσικά, ως τακτικό ελιγμό και συγκυριακό συμβιβασμό– «τίποτε λιγότερο από ολοκληρον το προϊόν της εργασίας» τους (αφού η μαρξική θεωρία της υπεραξίας είναι εμφανής στην προσέγγισή του)...

Μόλις, όμως, δεκαπέντε μήνες μετά την έκρηξη του Εθνικού Διχασμού –και αφού εν τω μεταξύ έχει διατελέσει νομάρχης Λέσβου, θέση στην οποία είχε διοριστεί από τον Χανιώτη πρωθυπουργό– ο Παπανδρέου φαίνεται πως έχει οριστικά γυρίσει μια σελίδα στην κοινωνικοπολιτική φιλοσοφία του και πως έχει περάσει στη φάση της δημόσιας παραδοχής των παλαιότερων «αυταπατών» του: Αναγνωρίζει, επομένως, πως οι μέχρι πρότινος διακηρύξεις του για επερχόμενη συγκρότηση ενός κόμματος «ταξικότερου», «φιλολαϊκότερου» και «προοδευτικότερου» από αυτό των Φιλελευθέρων ήταν έκφραση «υποκειμενικού πόθου» μάλλον, παρά «της αντικειμενικής πραγματικότητας»...

Στη συνέχεια, δε, φαίνεται πως επιταχύνεται η πορεία ...ωρίμανσης του φιλελεύθερου –πλέον– πολιτικού. Έτσι το 1924, και ενώ έχει διατελέσει και υπουργός Εσωτερικών της επαναστατικής κυβέρνησης Γονατά, μιλώντας ως γενικός εισηγητής για το Σύνταγμα στη Δ'

Συντακτική Συνέλευση, ο Παπανδρέου δίνει ένα νέο ιδεολογικό στίγμα...

Χαρακτηρίζει «άκραν ιδέαν» την ταξική πάλη...

Κάνει λόγο, απλά και μόνο, για «το κοινωνικόν περιεχόμενον» του δημοκρατικού πολιτεύματος... Τέλος, δε...

Αποφαινεται πως «ο Σοσιαλισμός έχει υποστή βαρύναν φθοράν, διότι απεδείχθη ανίκανος να προλάβη την κρίσιν του μεγάλου πολέμου»...

Και έτσι, στη θέση του αδιάλλακτου «ταξικού αγωνιστή» της νιότης, εμφανίζεται ένας προοδευτικός αστός πολιτικός, με υπόλοιπα –ήπιων και μη αναιρετικών του κεφαλαιοκρατικού συστήματος– κοινωνικών ευαισθησιών.

Η αναφορά στον σοσιαλισμό –αντιληπτό, όμως, πλέον «ως ηθικόν αίτημα και όχι ως οικονομικόν δόγμα»– επανέρχεται στο στόμα του «πρωθυπουργού της απελευθέρωσης» τα πρώτα μετακατοχικά χρόνια. Τότε, μάλιστα, μετονομάζει το –μεσοπολεμικό, ιδρυθέν το 1935– Δημοκρατικόν Κόμμα του σε Δημοκρατικόν Σοσιαλιστικόν. Ενδεχομένως, διότι ως πρωθυπουργός το 1944 υπέστη εντονότατες επιθέσεις από την Αριστερά –για κάποιο διάστημα στους δρόμους κυριάρχησε το σύνθημα «Παπανδρέου παπατζή Χίτης ήσουνα και συ»– και θέλησε, προβάλλοντας έναν τέτοιο κομματικό τίτλο, να αναδείξει την προοδευτικότητα, αν όχι την «αριστεροσύνη, του πολιτικού του στίγματος. (Πάντως δεν διατηρήθηκε πολύ η συγκεκριμένη κομματική ονομασία: από τις πρώτες εκλογές της δεκαετίας του 1950 επελέγη ο τίτλος «Κόμμα Γεωργίου Παπανδρέου» –διότι, όπως επεσήμανε ο αρχηγός του, την επωνυμία «Σοσιαλιστικόν» την είχαν στον τίτλο τους «και κόμματα μη εμφορούμενα

από εθνικά ιδεώδη»– με τον Αχαιό πολιτικό να γίνεται έτσι ο πρώτος πολιτικός του εθνικού δημόσιου βίου που τιτλοδοτήσε *επισήμως* το κόμμα του με το όνομά του⁹).

Ίσως, δε, αυτός ο ακραία προσωποπαγής χαρακτήρας του κόμματος του Παπανδρέου –το γεγονός, επομένως, πως οι ιδεολογικές αναφορές του πλέον ήταν ασαφέστατες και ελάχιστες– να υπήρξε το στοιχείο που διευκόλυνε μια μεγάλη πολιτική (μετα)κίνηση, μετά τη συντριβή του στις εκλογές του 1951 και την αδυναμία του να εκλεγεί ακόμη και ο ίδιος βουλευτής¹⁰: τη μεταπήδηση και την εκλογή του ως συνεργαζόμενου, στις εκλογές του 1952, με τους συνδυασμούς του Ελληνικού Συναγερμού (του δεξιού κόμματος που, την προηγούμενη χρονιά, είχε ιδρύσει ο παλιός πραξικοπηματίας, καθοριστικός παράγοντας για την επάνοδο του βασιλιά το 1935 και νικητής του Εμφυλίου στρατάρχης Παπάγος...). Αλλά και την, αμέσως μετά τις συγκεκριμένες αυτές εκλογές, «άνετη» επάνοδό του στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, ως συναρχηγού αρχικά και αρχηγού λίγο αργότερα...

---

⁹ Ασφαλώς και πολλά άλλα κόμματα είχαν αποκληθεί ή αποκαλούνταν στην «πολιτική αγορά» από το όνομα του αρχηγού ή του ιδρυτή τους, ποτέ όμως –παλαιότερα ή μεταγενέστερα– δεν τιτλοδοτήθηκαν επισήμως έτσι...

¹⁰ Αυτό το γεγονός δείχνει πόσο εσφαλμένη υπήρξε η «επισήμανση» που αναπαρήχθη στο σύνολο σχεδόν του ελληνικού Τύπου, μετά τις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015, όπου δεν εξελέγη βουλευτής ο εγγονός του Γεωργίου Παπανδρέου Γιώργος Παπανδρέου, σύμφωνα προς την οποία η Βουλή που προέκυψε από εκείνη τη λαϊκή ετυμηγορία ήταν η πρώτη από τη δεκαετία του 1920 χωρίς έναν τουλάχιστον Παπανδρέου στους κόλπους της.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί πως, αν πολύ εξελίχτηκε η κοινωνικοπολιτική φιλοσοφία του Παπανδρέου μέσα στον χρόνο και αν πολύ αμβλύθηκαν οι κοινωνικές ευαισθησίες του, σε ένα σημείο και έναν τομέα ουδέποτε έπαψε να καταγράφει –έμπρακτα και όχι μόνο ρητορικά– ιδιαίτερα προοδευτικό στίγμα: στον τομέα της παιδείας. Ως υπουργός του Βενιζέλου στο σχετικό υπουργείο την περίοδο 1930-1932 άφησε έργο, κυρίως στον χώρο των σχολικών και κτιριακών υποδομών, που κατά γενική ομολογία –ακόμη και των πολιτικών του αντιπάλων– έχει μείνει στην ιστορία. (Γεγονός είναι, πάντως, πως ο προκάτοχός του, Κωνσταντίνος Γόντικας, κατέλιπε πλεονασματικό τον προϋπολογισμό του υπουργείου). Παράλληλα την περίοδο αυτή συνέχισε εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που έδινε πρωτίστως έμφαση στην ανάπτυξη της τεχνικής παιδείας, χωρίς να υποτιμά και την κλασική. Στη συνέχεια, ως αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Πλαστήρα και επί της Παιδείας υπουργός της το 1951 ίδρυσε το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών/ΙΚΥ, με πρόβλεψη την παροχή δημόσιας οικονομικής στήριξης προς τους προικισμένους μη ευκατάστατους

(Άλλωστε είχε προηγηθεί και η Βουλή του Ιουνίου του 1935, τότε όμως λόγω αποχής από τις εκλογές της βενιζελικής παράταξης). Σημειωτέον πως εξίσου εσφαλμένες ήταν οι αναφορές του Τύπου εκείνης της εποχής πως ο Τσίπρας και η Κωνσταντοπούλου, αντίστοιχα, ήταν ο νεότερος πρωθυπουργός και η νεότερη πρόεδρος της Βουλής που είχε ποτέ ως ελεύθερο κράτος η Ελλάδα. Είχαν προηγηθεί ο –νεαρότατος, αλλά ευρυμαθέστατος– Επαμεινώνδας Δεληγιώργης στο ένα αξίωμα και ο σχεδόν τριαντάχρονος το 1912 Κωνσταντίνος Ζαβιτσάνος στο άλλο...

δέκτες των υπηρεσιών παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της, από την πρωτοβάθμια μέχρι και το επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών στο εξωτερικό. Τέλος, μετά τους εκλογικούς του θριάμβους της δεκαετίας του 1960, υπήρξε ένας από τους απειροελάχιστους πρωθυπουργούς του ελληνικού κράτους, από τη σύστασή του μέχρι σήμερα, που ανέλαβε προσωπικά –έστω και για συμβολικούς λόγους– το υπουργείο Παιδείας. Εκεί δε, με την συνεργασία του υφυπουργού Λουκή Ακριτά –τον οποίο, μετά το θάνατό του, διαδέχτηκε ο, εγγονός του στρατηγού Δαγκλή, Γιώργος Μυλωνάς– και του φωτισμένου γενικού γραμματέα Ευάγγελου Παπανούτσου, προώθησε μια πολύ σημαντική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, προς την κατεύθυνση της αξιοκρατίας και της παροχής ευκαιριών σε όλους (εφόσον, με την παροχή δωρεάν πλέον ακόμη και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, φάνηκε να παρέχεται ικανοποίηση στο σύνθημα «να σπουδάσουν και οι φτωχοί»). Έτσι ο προϋπολογισμός του υπουργείου Παιδείας –επιτρεπόντων, βέβαια, των υγιών δημόσιων οικονομικών που είχε καταλείπει η κυβέρνηση Καραμανλή– εκτινάχτηκε από 1.920 εκατομμύρια το 1963 σε 3.420 το 1965. Σχεδόν διπλασιασμός¹¹...

Μάλιστα το ρεαλιστικό και πάντα κοστολογημένο υπόβαθρο της εκπαιδευτικής πολιτικής που εκά-

---

¹¹ Ας σημειωθεί, επίσης, πως και ως πρωθυπουργός, το φθινόπωρο του 1944, είχε με συγκλονιστικό τρόπο περιγράψει το πρόβλημα της παιδείας στον τόπο μας, καθώς και τις απαραίτητες τομές για την αντιμετώπισή του, μόνον που τότε η εξέλιξη των πραγμάτων δεν του επέτρεψε να μετατρέψει τις σκέψεις και τις ανησυχίες του σε έργα...

στοτε προωθούσε ο Παπανδρέου βρισκόταν συχνά σε απόλυτη αντίφαση με τον δημαγωγικό χαρακτήρα άλλων εκφάνσεων της κοινωνικής του «ευαισθησίας». Χαρακτηριστικό εν προκειμένω παράδειγμα, η πρόταση που αυτός υπέβαλε, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, λίγο πριν από τη συγκρότηση της ΕΚ, για εισαγωγή αγροτικών συντάξεων. Όταν η κυβέρνηση Καραμανλή υιοθέτησε την πρόταση και πρόβλεψε ειδική φορολογία για κάλυψη της σχετικής δαπάνης, ο Παπανδρέου διαμαρτυρήθηκε πως η δική του πρόταση περιελάμβανε μόνο τη χορήγηση σύνταξης στους εργάτες της υπαίθρου, ενώ η εισαχθείσα φορολόγηση για το αναλογούν κονδύλιο βάραινε αποκλειστικά την κυβέρνηση της ΕΡΕ και τον πρόεδρό της...

Αν, όμως, τα προαναφερόμενα δίνουν, με σχετική σαφήνεια, μια εικόνα της διαχρονικής εξέλιξης της κοινωνικοοικονομικής και κοινωνικοπολιτικής φιλοσοφίας του ανθρώπου που στη δεκαετία του 1960 επρόκειτο βαθιά να διχάσει –σχεδόν ως μονοπρόσωπη διαιρετική τομή– την ελληνική κοινωνία και το πολιτικό σύστημά της αναζωπυρώνοντας μάλιστα και τον πολιτειακό Διχασμό, προφανώς και η πολιτειακή φιλοσοφία του επίσης δεν στερείται ενδιαφέροντος...

Β) Πολιτειακή Φιλοσοφία

Στο πολιτειακό (κυρίως, βέβαια, στο θέμα της επιλογής μεταξύ βασιλευόμενης και αβασίλευτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, μολονότι κάποιες στιγμές κατέγραψε και προβληματισμό μεταξύ κοινοβουλευτικής και προεδρικής δημοκρατίας), οι θέσεις του Παπανδρέου είχαν, όπως και σε άλλους τομείς άλλωστε, σημαντικές διακυμάνσεις στη ροή του χρόνου...

Επί *θεωρητικού επιπέδου* (δηλαδή *επί της αρχής*), ωστόσο, είχε σταθερά μια θέση «ουδετερότητας» ή «πολιτειακής ανεξιθρησκίας». Όπως, λοιπόν, και ο Ελευθέριος Βενιζέλος δήλωνε πως δεν είχε «ιδιαιτέραν προτίμησιν» μεταξύ βασιλευομένης και «αιρετής» δημοκρατίας, έτσι και ο μετέπειτα ηγέτης της ΕΚ από τη νιότη του χαρακτήριζε «καθυστερημένην και αφιλοσόφητον» την αντίληψη πως «τα πολιτεύματα έχουν αξίαν απόλυτον»...

Επί *του συγκεκριμένου*, ωστόσο, σε σχέση με τη χώρα μας, οι τοποθετήσεις του, κάποιες στιγμές τουλάχιστον, υπήρξαν πιο απόλυτες, πιο κατηγορηματικές και πιο επιθετικές. Έτσι έγραψε κάποτε: «Εις την Ελλάδα δεν υπήρξαν εθνικά δυναστεία [ούτε] ιστορικά και κοινωνικά ερείσματα της Βασιλείας... Είναι πολίτευμα προσωπικόν... Δεν είναι καν θεσμός. Είναι τραγέλαφος»...

Σε ειδικές, όμως, και δραματικές στιγμές της ιστορίας του τόπου, η θέση του είναι πολύ πιο μετριοπαθής. Έτσι, στην κορύφωση της μικρασιατικής περιπέτειας ζητάει την παραίτηση, *ατομικά*, του Κωνσταντίνου, όχι διότι αμφισβητεί τα λαϊκά ερείσματά του –το ακριβώς αντίθετο: αναγνωρίζει και τη δημοφιλία του συγκεκριμένου βασι-

λιά και τη λαϊκή προτίμηση προς τον θεσμό της Βασιλείας– αλλά προκειμένου, δια της παραίτησης του μονάρχη, να προσφερθεί εθνική υπηρεσία... (Δεδομένου του ότι, όπως είδαμε στο πρώτο και το δεύτερο τεύχος, ο Κωνσταντίνος ήταν ανεπιθύμητος στους ισχυρούς διεθνείς παράγοντες της εποχής).

Και ενώ το 1935 –προ της παλινόρθωσης του Γεωργίου, πάντως– υποστηρίζει πως «η ολιγαρχία του πλούτου αποτελεί φυσικόν σύμμαχον της Αυλής»...

Το 1944 διαβεβαιώνει στη Νάπολι τον Τσώρσιλ πως η επιφυλακτική στάση του προς τον βασιλιά δεν υπαγορευόταν από ιδεολογικούς, αλλά από ...τακτικούς λόγους: Προκειμένου να μην παραχωρηθεί –με την τοποθέτησή του ως βασιλόφρονος– στους κομμουνιστές και γενικότερα στην Αριστερά ζωτικός πολιτικός χώρος...

Σε συνέπεια, δε, προς την τελευταία αυτή τοποθέτησή του, ανήκει στους βενιζελογενείς πολιτικούς ηγέτες που, προ των εκλογών της άνοιξης του 1946, αρνούνται να πάρουν θέση υπέρ ή κατά της μοναρχίας (βλ. το τρίτο τεύχος του όλου έργου). Ενώ ακόμη και η τοποθέτησή του, ενόψει του δημοψηφίσματος της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946, υπέρ της δημοκρατίας είναι όσο γίνεται πιο «χλιαρή» και «sotto voce», κάτι που υπαγορευόταν από πολιτικές σκοπιμότητες και τακτικούς λόγους. Χαρακτηριστικό είναι, άλλωστε, πως «απολογούμενος» αργότερα προς τον βασιλιά Γεώργιο ακόμη και γι' αυτή τη χλιαρή υπέρ της δημοκρατίας στάση στο προαναφερόμενο δημοψήφισμα, του τόνισε: «Η δημοκρατία, Μεγαλειότατε, είχε πεθάνει τον Δεκέμβριον [στο κίνημα του 1944], αλλά εντρεπόμενον να μην ακολουθήσω την εκφοράν της, την 1^{ην} Σεπτεμβρίου»...

Ο λόγος της ασαφούς –ή χλιαρής σε κάθε περίπτωση– στάσης του στο συγκεκριμένο θέμα εν πολλοίς επιβλήθηκε τότε από κομματικές σκοπιμότητες, τακτικισμούς και ιδιοτέλειες; Σύμφωνα με τους υπολογισμούς και τις εκτιμήσεις του Ηλία Νικολακόπουλου, το συμμαχικό κομματικό σχήμα του οποίου συνηγήθηκε στις εκλογές του 1946 ο Παπανδρέου, ψηφίστηκε στην Αθήνα από εκλογείς, οι οποίοι στο δημοψήφισμα της ίδιας χρονιάς επρόκειτο να ταχθούν σε ποσοστό κοντά στο 44% υπέρ της βασιλείας...

Στη, δε, συνέχεια και μετά την εγκατάσταση του βασιλιά στο θρόνο το 1946...

Ο Παπανδρέου ουδέποτε πλέον αμφισβητεί το συγκεκριμένο θεσμό και τη μορφή του πολιτεύματος γενικότερα. (Μοιραζόταν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, άλλωστε, με τον Ελευθέριο Βενιζέλο την άποψη πως πρέπει να αποφεύγονται οι πολιτειακοί τριγμοί και, ως εκ τούτου, δεν πρέπει να αμφισβητείται η –όποια– εγκαθιδρυμένη μορφή πολιτεύματος)... Αυτό που έκανε, αντίθετα, ο Αχαιός πολιτικός, από την επομένη κυριολεκτικά του δημοψηφίσματος του 1946, αδιάλειπτα δε μέχρι τη διακοπή του ομαλού πολιτικού βίου της χώρας την 21^η Απριλίου 1967, ήταν η συνεχής και παντειότροπος υπόμνηση προς τα Ανάκτορα –άλλοτε υπαινικτική και άλλοτε σαφέστατη, κάποιες στιγμές συνοδευόμενη ακόμη και με εκφράσεις δηλωτικές απειλητικής προειδοποίησης– πως αυτά είχαν συμφέρον και επομένως «όφειλαν» να περιβάλλουν ποικιλοτρόπως με την εύνοιά τους τη βενιζελογενή-παλαιοδομοκρατική-κεντρώα παράταταξη.

Γιατί μόνο αυτή μπορούσε να διευρύνει την κοινωνικο-πολιτική βάση και νομιμοποίηση του –ιστορικά αμφισβητημένου στον τόπο μας– μοναρχικού θεσμού, παρέχοντάς του σταθερότητα και ασφάλεια. (Χαρακτηριστικότερη εν προκειμένω η αναφορά του το 1946 στον κίνδυνο η ταύτιση «με τα βασιλόφρονα κόμματα [να] μεταβάλλη ενώπιον του Λαού [τον βασιλιά] εις κομματάρχη, δια να υποστή τελικώς και αναποφεύκτως, την εναλλασσόμενην τύχην όλων των κομματαρχών»...).

Οπωσδήποτε όμως ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν απεδείχθη αγνώμων προς το παλάτι, όταν, επιτέλους, κατέκτησε την απροκάλυπτη εύνοια του εστεμμένου πολιτειακού ρυθμιστή, χάρη δε –και– σε αυτή κατόρθωσε το 1963, παρά κάποιες «δομικές» αντιστάσεις τού εν πολλοίς κομματικοποιημένου κρατικού μηχανισμού, να φτάσει στην πολυπόθητη εξουσία: Μια από τις πρώτες πράξεις «ανταπόδοσης» που έκανε η νεοπαγής κυβέρνησή του, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου εκείνης της χρονιάς, ήταν –με υπογραφή του υπουργού Οικονομικών Μητσοτάκη– να εγκρίνει την από καιρό αιτούμενη από τα Ανάκτορα αύξηση της βασιλικής χορηγίας, την οποία η κυβέρνηση Καραμανλή είχε με πάθος αρνηθεί. (Μάλιστα ο ίδιος ο Καραμανλής είχε απευθύνει, για το θέμα αυτό, μια συγκλονιστική προειδοποιητική επιστολή στον βασιλιά Παύλο, όπου του τόνιζε πως ο ελληνικός λαός δεν συγχωρεί στους άρχοντές του πράξεις γενναιοδωρίας προς τους ίδιους, ανάλογες με εκείνες που ο λαός αυτός ασμένως αποδέχεται και επιδιώκει για τον εαυτό του!) Επιπρόσθετα, μάλιστα, Παπανδρέου και Μητσοτάκης ενέκριναν και την αγο-

ρά «ανακτορικού» αεροσκάφους, την οποία, επίσης ατελεσφόρως, είχε νωρίτερα διεκδικήσει το Στέμμα από την κυβέρνηση της ΕΡΕ, σύμφωνα με τις διάχυτες φήμες της εποχής εκείνης επειδή ο Παύλος διακαώς επιθυμούσε να του έρχεται καθημερινά ολόφρεσκος ...αστακός από την Κέρκυρα! Κυρίως όμως ο νέος πρωθυπουργός έδωσε αμέσως –δια της επιλογής του στρατηγού Παπαθανασόπουλου ως υπουργού Άμυνας στην κυβέρνηση του 1963– εγγυήσεις στα Ανάκτορα ότι, σε αντίθεση και εδώ με τον Καραμανλή, θα τους παραχωρούσε τον έλεγχο επί των Ενόπλων Δυνάμεων. (Κάτι το οποίο, πιθανότατα, επηρέασε τον βασιλιά να προσφέρει στον Παπανδρέου την αιτούμενη διάλυση της Βουλής, χωρίς αναζήτηση εναλλακτικού κυβερνητικού σχήματος, απόφαση που έδιωξε τον μεγάλο εφιάλτη του Παπανδρέου: το ενδεχόμενο να σχηματιστεί κυβέρνηση από την ΕΡΕ και από μέρος της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΚ υπό την ηγεσία του διαχρονικού εχθρού του, Σοφοκλή Βενιζέλου...).

Εν πάση περιπτώσει καθίσταται σαφές πως και στο πολιτειακό ζήτημα –όπως και σε πολλά άλλα επίσης– οι θέσεις και η στάση του Παπανδρέου επηρεαζόταν, συχνά μάλιστα ομολογημένα, από καθαρά τακτικές σκοπιμότητες. Και το γεγονός πως ο μετέπειτα ηγέτης του Κέντρου υπήρξε, ίσως περισσότερο από οποιονδήποτε και από ο,τιδήποτε άλλο, ένας τακτικιστής, ένας «tactician», ένας με την ετυμολογική κυριολεξία του όρου «καιροσκόπος», το γεγονός αυτό εξηγεί σε σημαντικό βαθμό το μίσος, την απέχθεια και την περιφρόνηση που του εκδήλωνε μεγάλο μέρος του πολιτικού κόσμου της χώ-

ρας. Και δη εκείνοι που είχαν από πολύ παλιά συμπορευθεί και συνυπάρξει πολιτικά με τον Αχαιό πολιτικό, είτε σε σχέση σύμπλευσης είτε σε σχέση αντιπαλότητας είτε, το μακράν συνηθέστερο, και στις δύο καταστάσεις εκ περιτροπής αν όχι, κάποιες φορές, και ταυτοχρόνως...

Πράγματι...

Γ) Ο Γεώργιος Παπανδρέου ως τακτικιστής

Από τις ευαισθησίες για την ουσιαστική και ποιοτική λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος –ή/και την «πολιτικά ουδερόθηρησκη» συμπεριφορά του κρατικού μηχανισμού– ως τη φιλοσοφία του για τον εκλογικό νόμο και τους επιθυμητούς όρους της πολιτικής αντιπροσώπευσης, περνώντας από τις δημοσιονομικές αντιλήψεις ή τη στάση του έναντι των πολιτικών αντιπάλων του, δεν υπήρξαν πολλές πτυχές ή διαστάσεις της παπανδρεϊκής συμπεριφοράς ή ρητορείας, οι οποίες δεν υπέστησαν μεταλλαγή, όχι απλώς μέσα στην ευρύτερη ροή του χρόνου, αλλά και ως αποτέλεσμα ειδικών συγκυριών, ιδιοτελών κομματικών σκοπιμοτήτων και καθαρά τακτικών κινήσεων.

Ειδικότερα λοιπόν...

Και χωρίς ανάγκη ιδιαίτερης εστίασης και στο γεγονός πως για τους Βενιζέλους, πατέρα και γιο, Ελευθέριο και Σοφοκλή, ο Γεώργιος Παπανδρέου βρήκε λόγους εκτίμησης, σεβασμού και θαυμασμού κυρίως, αν όχι μόνο, μετά τον θάνατό τους... Χωρίς, επίσης, την ιδιαίτερη εστίαση σε κάποιες άλλες πο-

λιτικές κινήσεις του, τοποθετήσεις ή απότομες μεταστροφές, οι οποίες καταφανώς υπαγορεύονταν από λόγους πολιτικού τακτικισμού ή καιροσκοπισμού πολύ περισσότερο από ό,τι εκ λόγων αρχής... (Για παράδειγμα, λ.χ., η δήλωσή του, την άνοιξη του 1963, πως ο Καραμανλής ήταν ηθικός αυτουργός της δολοφονίας Λαμπράκη... Ή το ότι την άνοιξη του 1965 υπήρξαν 30 μέλη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της ΕΚ που υπέγραψαν –παρά την εναντίωση του Κωνσταντίνου Μητσotάκη και των πολιτικών φίλων του– πρόταση παραπομπής σε ειδικό δικαστήριο του πρώην πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή, για υπερβάσεις δαπανών στα δημόσια έργα και για οικονομικά σκάνδαλα. Η δε πρωτοβουλία τους αυτή, προφανώς σε συμφωνία με τον πρωθυπουργό, επικροτήθηκε από τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Στέφανο Στεφανόπουλο, αλλά ένα μήνα αργότερα – και αφού είχε υπάρξει ο προσπορισμός των όποιων πολιτικών ωφελημάτων– ο Γεώργιος Παπανδρέου δήλωσε πως τα αποδιδόμενα στον πολιτικό τους αντίπαλο αδικήματα ήταν παραγεγραμμένα)...

Πέραν τούτων λοιπόν...

Ως υπουργός Εσωτερικών της επαναστατικής κυβέρνησης Γονατά, εισάγει το 1923 προς ψήφιση έναν σκανδαλωδώς ιδιοτελές εκλογικό σύστημα, με ευρείες εκλογικές περιφέρειες –βάση ο νομός– στις περιοχές υπεροχής των βενιζελικών και με στενές –βάση η επαρχία– στις περιοχές υπεροχής των μοναρχικών, κάτι που τον κάνει να εμφανίζεται ως ο «πρώτος εκλογομάγειρας» της ελληνικής πολιτικής ιστορίας. (Μάλιστα στη συνέχεια επρόκειτο με υπερηφάνεια ο ίδιος να αναφέρει πως ο εκλογι-

κός νόμος «του» έσπρωξε στην αντεπανάσταση και την εκλογική αποχή τη βασιλόφρονα παράταξη...)

Προς τα μέσα της δεκαετίας του 1930, επίσης, αναδεικνύει με μεγάλη θεωρητική επάρκεια τους κινδύνους που προκύπτουν για το δημοκρατικό πολίτευμα από την κυβερνητική αδυναμία που προκαλεί ο κοινοβουλευτισμός με πολυκατακερματισμένο κομματικό σύστημα. (Ήταν, άλλωστε, πρόσφατος τότε ο θάνατος της «αναλογικής» δημοκρατίας της Βαϊμάρης και η συνακόλουθη άνοδος στην εξουσία του Χίτλερ). Ακόμη και κάποιος προβληματισμός για τη σκοπιμότητα εισαγωγής προεδρικού συστήματος δεν λείπει ολοσχερώς τότε από τη σκέψη του. Όταν, όμως, το 1935 ιδρύει το προσωποπαγές Δημοκρατικόν Κόμμα –μεταπολεμικά Δημοκρατικόν Σοσιαλιστικόν και από τη δεκαετία του 1950 Κόμμα Γεωργίου Παπανδρέου– επιχειρηματολογεί με πάθος υπέρ της ολοσχερούς αναλογικής στο κοινοβουλευτικό σύστημα. Μεταπολεμικά, αντίθετα, αγωνίζεται για εισαγωγή ενός συστήματος πλήρως πλειοψηφικού, προσβλέποντας στην προοπτική εκλογικής σύμπραξης του κόμματός του –καθώς και αυτού του Σοφοκλή Βενιζέλου– με το Λαϊκό Κόμμα, προκειμένου να εξοντωθεί πολιτικά και να εκμηδενιστεί κοινοβουλευτικά το υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη Κόμμα των Φιλελευθέρων, ώστε στη συνέχεια να γίνει ο ίδιος εκφραστής του όλου της βενιζελογενούς παράταξης...

Το 1951, ωστόσο, παραιτείται από αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Πλαστήρα, σε μια απέλπιδα προσπάθεια να προκαλέσει την ανατροπή της και έτσι να αποτρέψει τη σχεδιαζόμενη τότε ψήφιση εκλογικού συστήματος «ενι-

σχυμένης αναλογικής» –όπως εσφαλμένα λέγεται στην ελληνική πολιτική αργκό, στην πραγματικότητα πρόκειται για σύστημα αποδυναμωμένης αναλογικής– το οποίο ευνοούσε τα τρία μεγαλύτερα κόμματα της χώρας και αποδυνάμωνε τα μικρότερα, άρα και το δικό του.

Το 1952, λόγω της αδυναμίας του να εκλεγεί βουλευτής το 1951, αλλά και λόγω της πίεσης που ασκεί το πλειοψηφικό σύστημα, δεν διστάζει, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, να πολιτευτεί και να εκλεγεί ως συνεργαζόμενος με το δεξιό κόμμα του στρατάρχη Παπάγου.

Το δε 1958 ψηφίζει, από κοινού με την κυβέρνηση του Καραμανλή, ένα εκλογικό σύστημα ευνοϊκό για τα δύο πρώτα κόμματα και δυσμενές για το τρίτο... Όταν όμως, κόντρα στις προσδοκίες και τις εκτιμήσεις του, το κόμμα του οποίου τότε συνηγείται με τον Βενιζέλο, το Κόμμα των Φιλελευθέρων, έρχεται τρίτο, τότε πάλι αλλάζει ρότα. Φοβούμενος, προ της συγκρότησης της ΕΚ, πως υπάρχει και πάλι ενδεχόμενο να μην έρθει το κόμμα του στις δύο πρώτες θέσεις, στις αρχές του 1961 συναινεί επί της αρχής σε ένα νέο εκλογικό νόμο που επεκτείνει ορισμένα ωφελήματα αντιπροσώπευσης και στο τρίτο κόμμα...

Κατά τα λοιπά, δε, και σε σχέση με τη δημοκρατική του ευαισθησία ευρύτερα...

Ασφαλώς δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς πως, σε γενικές γραμμές και παρά τους προαναφερθέντες τακτικισμούς, ο Γεώργιος Παπανδρέου διέθετε δημοκρατική ευαισθησία που –θεωρητικά τουλάχιστον– εκτεινόταν και στην αξίωση, πέραν της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος, να υπάρχει και δημοκρατική, δηλαδή πολιτικά αφατρίαστη, λειτουργία του κρατικού μηχανισμού.

Οπωσδήποτε δεν μπορεί να υποτιμηθεί επίσης και το γεγονός πως υπήρξε από τους ελάχιστους Έλληνες αστούς πολιτικούς, αν όχι ο μόνος εξ αυτών, που –διακρίνοντας τον κίνδυνο εγκαθίδρυσης προσωποπαγών δικτατορικών καθεστώτων– αρνήθηκε ψήφο εμπιστοσύνης και προς τον Πάγκαλο, το 1925, και προς τον Μεταξά, την άνοιξη του 1936 (δηλαδή όταν οι δύο στρατηγοί και ολίγον μετέπειτα δικτάτορες ζήτησαν να περιβληθούν με την εμπιστοσύνη του νομοθετικού σώματος, το οποίο επρόκειτο στη συνέχεια να διαλύσουν χωρίς πρόβλεψη εκλογών για την αντικατάστασή του).

Μάλιστα δε παλαιότερα, συγκεκριμένα το 1935, ακόμη και παρουσία του Ελευθερίου Βενιζέλου, όταν ήταν πασιδηλο πως αυτός προετοίμαζε στρατιωτικό κίνημα στρεφόμενο κατά της νομίμως εκλεγμένης αντιβενιζελικής κυβέρνησης, ο Αχαιός πολιτικός είχε προειδοποιήσει τον Κρητικό ηγέτη για την ακραία επικινδυνότητα και τον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα μιας τέτοιας κίνησης. («Πρέπει να εξηγούμεθα... Εν ονόματι της Δημοκρατίας δεν μπορούν να γίνονται αγώνες χάριν της ...Δικτατορίας», είχε επισημάνει).

Ωστόσο δεν μπορεί, επίσης, να αμφισβητηθεί ότι ουκ ολίγες φορές στην πολιτική διαδρομή του ανθρώπου που κατέληξε ως ο «Γέρος της δημοκρατίας» εκάμφθη η δημοκρατική του ευαισθησία και υιοθετήθηκαν κάποια στοιχεία πολιτικού αυταρχισμού. Ανάλογα με το ποια ήταν τα «θύματά του», ποιες οι συγκυρίες και ποια τα πολιτικά συμφέροντά του....

Πιο συγκεκριμένα...

Ενώ ως πρωθυπουργός της μόλις απελευθερωμένης

χώρας το 1944 –απευθυνόμενος σε λαϊκές συγκεντρώσεις με έντονη την παρουσία του εαμικού/φιλοκομμουνιστικού στοιχείου, όπου το κυρίαρχο σύνθημα ήταν αυτό για τη «λαοκρατία»– δηλώνει «πιστεύομεν εις την λαοκρατίαν»... Ταυτόχρονα, στο περιεχόμενο αυτής της έννοιας, περιλαμβάνει και την κατάργηση των οργανώσεων που δεσπόζουν στην ύπαιθρο και οι οποίες αυτοεκλαμβάνονταν ως έκφραση της λαοκρατίας. Για να καταστεί, αμέσως μετά την καταστολή του δεκεμβριανού κινήματος που ουσιαστικά εστράφη κατά της κυβέρνησής του, ο πιο απηνής διώκτης, όχι μόνον του κομμουνισμού αλλά και των κομμουνιστών –καθώς και των φιλικά διακείμενων προς αυτούς–, που παρήγαγε ο αστικός πολιτικός κόσμος της χώρας κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια! Έτσι...

Όταν την άνοιξη του 1950 αποκαλύφθηκε η απόλυση από τη Μακρόνησο, με προσωπικό σημείωμα του πρωθυπουργού Νικόλαου Πλαστήρα, 100 βαριά ασθενών κομμουνιστών, που δεν είχαν κάνει «δήλωση μετανοίας», ο και αντιπρόεδρος αυτής της κυβέρνησης Παπανδρέου απομάκρυνε από το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως τον προσωπικό και κομματικό φίλο του Πέτρο Γαρουφαλιά –ως υπέρμετρα υποχωρητικό προς τους κομμουνιστές– ανέλαβε προσωπικά ο ίδιος το συγκεκριμένο υπουργείο, επανεκτόπισε δε πάραυτα τους μόλις απελευθερωθέντες ασθενείς στο ίδιο ξερονήσι... Για να δηλώσει στη συνέχεια «δεν προλαμβάνω να συλλαμβάνω κομμουνιστάς τους οποίους ο Πλαστήρας απολύει από τας φυλακάς». Ενώ, όταν αργότερα ανετράπη από τον ίδιο η κυβέρνηση Πλαστήρα, λόγω κάποιων σχεδιαζόμενων μέτρων επει-

κείας προς τους ηττημένους του Εμφύλιου, ο Παπανδρέου δήλωσε για τον ανατραπέντα πρωθυπουργό πως εκέρδισε ίσως την βασιλεία εις τους ουρανούς, απώλεσε όμως την ...επίγεια! Το δε 1952, μετά την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και των συντρόφων του, διατυμπάνιζε πως δύο λύσεις ήταν δυνατά: «Η μια, εν ονόματι της Εθνικής Ασφαλείας, επέβαλλε την εφαρμογήν των δικαστικών αποφάσεων. Η άλλη, εν ονόματι της αφελείας του ανθρωπισμού, ... απέτρεπε την ποινήν του θανάτου»...

Τίποτε, όμως, από τα προαναφερόμενα δεν εμπόδισε το 1963 τον αρχηγό πλέον της ΕΚ –σε ένα μνημείο πολιτικού τακτικισμού– να καταγγείλει τον Καραμανλή για απελευθέρωση «2.000 κομμουνιστών κρατούμενων δια ειδεχθή εγκλήματα» και, *με την ίδια δήλωση ταυτόχρονα*, να χαρακτηρίσει την κράτηση των λίγων υπολειπόμενων κρατούμενων «πολιτικήν μωρίαν». Προφανώς υποδηλώνοντας πως ο –καταγγελλόμενος για χαλαρότητα προς τους κομμουνιστές– πρωθυπουργός της ΕΡΕ θα όφειλε να αποφυλακίσει και τους τελευταίους πολιτικούς κρατούμενους!

Όπως, όμως, και η προαναφερόμενη σαφής στην αυτοαναίρεσή της δήλωση δεν απέτρεψε λίγο αργότερα τον Παπανδρέου, ως πρωθυπουργό και υπουργό Παιδείας πλέον, να επικυρώσει την δια παντός αποβολή από το γυμνάσιο Ιωαννίνων –την οποία, μάλιστα, χαρακτήρισε και παράδειγμα για τον εκπαιδευτικό κόσμο της χώρας, τους διδάσκοντες και τους διδασκόμενους– δύο μαθητών, οι οποίοι είχαν μετάσχει στην υποδοχή στην πόλη τού, ιδρυτή του κινήματος Λαμπράκη, Μίκη Θεοδωράκη. Εφόσον, όπως δήλωσε τότε στον Τύπο, «η οργάνωσις της

κομμουνιστικής νεολαίας Λαμπράκη δεν επιτρέπεται να εισδύη εις τα σχολεία»...

Αν, όμως, στο διάστημα της μακράς πολιτικής του διαδρομής ο Γεώργιος Παπανδρέου έλαβε θέσεις επί πάρα πολλών θεμάτων, όπου υποστηρίζονταν, διαδοχικά και ενίοτε ακόμη και ταυτόχρονα, τα πάντα και τα αντίθετά τους, ίσως αυτό δεν ήταν άσχετο με τη σχετικά μικρή εκτίμηση, της οποίας σε γενικές γραμμές «έχαιρε» μεταξύ των παλαιότερων πολιτικών και κατά καιρούς συνοδοιπόρων του. Και η οποία εν πολλοίς ερμηνεύει αυτό που προηγουμένως αποκαλέσαμε «κοινωνιολογία της ομάδας των αποστατών». (Όσο πιο παλιός κάποιος βουλευτής στη δημόσια ζωή και όσο πιο ψηλά στην κομματική ιεραρχία, τόσο πιθανότερο ήταν να τον εγκαταλείψει...) Και μπορεί μεν να μην έφτασαν πολλοί σε χαρακτηρισμούς τόσο σκληρούς γι' αυτόν όσο ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσάνος...

Έγραψε χαρακτηριστικά ο Κερκυραίος συντηρητικός πολιτικός για τον Αχαιό μετέπειτα «Πατριάρχη» του Κέντρου: «Ο καλός αυτός άνθρωπος διέθεσε και διαθέτει πάντοτε όλα τα κύτταρα του μυαλού του, που δεν ήταν ποτέ πολλά, αλλά και ούτε καλής ποιότητας, για να σχηματίζει ωραίες, παραστατικές αλλά πάντοτε κενές φράσεις, αδιαφορώντας για την ουσίαν των, για τη στιγμή που θα ελέγοντο και τον σκοπόν προς τον οποίον απέβλεπον»...

Ωστόσο αυτή ακριβώς η συχνή μεταστροφή των θέσεων και των επιλογών του –για την οποία απεκλήθη από κάποιους εχθρούς του και «ανεμοδούρας»– επέτρεψε σε πάρα πολλούς σημαντικούς πολιτικούς να του

ασκούν κριτική από διαφορετική προσέγγιση και από διαφορετική οπτική γωνία: Για παράδειγμα, ενώ ο Μητσοτάκης κάποια στιγμή τον χαρακτήρισε «καλύπτοντα τον Συναγερμόν» και «κήρυκα της αυτοκτονίας του Κέντρου», ο δε Σπυρίδων Μαρκεζίνης ως «πάσχοντα από το πλέγμα μήπως χαρακτηριστεί μειωμένης εθνικής αντιστάσεως» [στοιχείο που υποτίθεται πως τον απέτρεπε από πολιτικά σκόπιμες συγκλίσεις με την Αριστερά], ο προαναφερθείς Ζαβιτσάνος τον θεώρησε «τυφλόν, ενσυνείδητον ή ασυνείδητον, όργανον των κομμουνιστών», διότι «διέγραψε με την μεγαλύτεραν αφέλειαν εκ της συμφωνίας της Καζέρτας της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1944 τον έβδομον όρον κατά τον οποίον οι Άγγλοι θα ανελάμβανον προληπτικώς... να αποκαταστήσουν τον νόμον και την τάξιν, ρίψας ούτω τον τόπον εις την τραγικωτέραν αναρχίαν»... Ενώ και άλλοι πολιτικοί του αντίπαλοι ή ευκαιριακοί συνοδοιπόροι τού άσκησαν κάποιες στιγμές, ιδίως προς το τέλος της ζωής του, κριτική για συμβιβαστική διάθεση προς τον κομμουνισμό.

Εν τούτοις δεν ήταν η ασάφεια ή η ασυνέχεια ή η ασυνέπεια ή η μεταβλητότητα των πολιτικών θέσεών του που πρωτίστως έβλαψε τον Γεώργιο Παπανδρέου. (Εστω και αν κάποια στιγμή, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ο στρατηγός Πλαστήρας χαρακτήρισε το Κόμμα Γεωργίου Παπανδρέου ως «κόμμα απροσδιορίστων αρχών»).

Ο ηγέτης της ΕΚ δεν κατεστράφη πολιτικά –και μαζί με αυτόν, εν τέλει, και το δημοκρατικό πολίτευμα της χώρας– ως στερούμενος σαφούς, συνεπούς και συνεκτικού πολιτικού στίγματος. Ούτε, ασφαλώς, ως υπέρμετρα

δεξιός ή ως υπέρμετρα αριστερός, ως υπέρμετρα εχθρικός ή ως υπέρμετρα συμβιβασμένος προς τους κομμουνιστές. Θα μπορούσε, μάλιστα, να ισχυρισθεί κανείς πως το ασαφές και εξελισσόμενο ή «μεταστρεφόμενο» ιδεολογικό περίγραμμά του τον καθιστούσε κατάλληλο για αρχηγό σε ένα κόμμα απαρτιζόμενο, όπως δείξαμε ανωτέρω, από τελείως ετερόκλητα στοιχεία και από πολιτικούς τελείως διαφορετικής προέλευσης και αφετηρίας. Όπως κατ'εξοχήν κατάλληλο για ένα τέτοιο ρόλο –σε μια περίοδο σαν τις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν ο τόπος είχε πια απομακρυνθεί από τον Εμφύλιο, η πολιτική και οικονομική σταθερότητα είχε σε κάποιο βαθμό αποκατασταθεί, ενώ η κοινωνία εκδήλωνε νέες προσδοκίες– τον καθιστούσε και το γεγονός πως ήταν λαϊκής καταγωγής, αλλά και ο μεγαλύτερος αναμφίβολα κοινοβουλευτικός ρήτορας που έβγαλε ποτέ η δημόσια ζωή της χώρας. (Ιδιότητα που έκανε, άλλωστε, τον Ηλία Τσιριμώκο να πει ότι οι άλλες προσωπικότητες του ευρύτερου Κέντρου δεν τον προσέλαβαν «ως δημοκράτην, αλλά ως τον καλύτερον δικηγόρον της δημοκρατίας»).

Ο ηγέτης της ΕΚ κατεστράφη πολιτικά –αυτός, το κόμμα του και εν τέλει το δημοκρατικό πολίτευμα– πρωτίστως διότι απέτυχε ως ...πατέρας. Ή, πιο σωστά, ως ανήμπορος να διαχειριστεί μέσα στο νεαρό κόμμα του τις υπερχειλίζουσες φιλοδοξίες του γιου του...

Δ) Ο Γεώργιος Παπανδρέου ως πατέρας και η «νεοπαγής παλιά» διαιρετική τομή

Ο Ανδρέας Παπανδρέου, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, δεν πολιτεύτηκε στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963. Αυτό, κατά την άποψη του τότε εσωκομματικού αντιπάλου του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, συνέβη γιατί –με αμφίβολη τη νίκη της ΕΚ στις εκλογές εκείνες και ως εκ τούτου μη δεδομένη την εκ μέρους του μετεκλογική ανάληψη υπουργικού θώκου– δεν ήθελε, εκλεγόμενος ως μέλος του ελληνικού κοινοβουλίου, να υποχρεωθεί να αποποιηθεί την αμερικανική υπηκοότητα.

Νεοεκλεγμένος βουλευτής αντίθετα, μετά τη λαϊκή ετυμηγορία του Φεβρουαρίου του 1964, ο αμερικανόφερτος πολιτικός ανέλαβε αμέσως το πολύ κρίσιμο υπουργείο Προεδρίας, το οποίο και τις Υπηρεσίες Κρατικών Πληροφοριών έλεγχε, γεγονός αξιομνημόνευτο για έναν πρώην τροτσκιστή που πήρε αξίωμα σε νατοϊκή χώρα εκείνης της εποχής, και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του τόπου, ιδιαίτερα την κρατική ραδιοφωνία, εν πολλοίς επηρέαζε. Εκμεταλλεζόμενος λοιπόν τις δυνατότητες που του παρείχε αυτή η θέση, προσπάθησε να καταγράψει ένα προσωπικό στίγμα στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις –εχθρικό ασφαλώς προς την υπερδύναμη– γεγονός το οποίο τον οδήγησε εκτός κυβερνητικού σχήματος. (Όχι όμως από μόνο του. Σε συνδυασμό με μια προσωπική, ερωτικής φύσης, υπόθεσή του: αυτό που απεκλήθη «σκάνδαλο Σκιαδαρέση» και ήταν μια εξωσυζυγική σχέση, η οποία οδήγησε σε ευνοϊκή μεταχείριση –με δημόσιο χρήμα– του «συζύγου», ο οποίος ανέλαβε ως αρχιτέκτων, άνευ μειοδοτικού διαγωνισμού, το

έργο της πολεοδομικής ανάπλασης της Πάτρας. Στην πραγματικότητα ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου υπερτόνισε τις αντιδράσεις που προκάλεσαν οι αντιαμερικανικές εκπομπές, προκειμένου να μην αναδειχθούν υπερβολικά οι δημόσιες κριτικές για την εύνοια προς τον απατημένο σύζυγο).

Η έξοδος του όμως από την κυβέρνηση παρέσχε στον γιο του Πρωθυπουργού ελευθερία κινήσεων και πρωτοβουλιών, ακόμη και διεθνοπολιτικής φύσης (πρωτίστως συνδεόμενων με το Κυπριακό και την προσέγγιση του Μακαρίου, τον οποίον πολλοί αμερικανόφιλοι χαρακτήριζαν τότε «Κάστρο της Μεσογείου»). Υπήρξαν, δε, κυρίως εκείνης της εποχής οι πολιτικές κινήσεις του, που κατέστησαν πασιφανείς τις ηγετικές του φιλοδοξίες και ανησύχησαν ιδιαίτερα τους άλλους προσβλέποντες στη διαδοχή του Γεωργίου Παπανδρέου. Πρωτίστως, βέβαια, τον Μητσοτάκη που θεωρούσε τον Ανδρέα «μετεωρίτη» ή «μετεωρόλιθο».

Όλοι αυτοί λοιπόν οι εσωκομματικοί ανταγωνιστές του, κυρίως για να μην είναι πολιτικά ελεύθερος και ανεξέλεγκτος ο νέος ανατέλλων αστέρας του δημόσιου βίου του τόπου, συνήνεσαν, ίσως κάποιοι και να πλειοδότησαν, στην επάνοδό του στην κυβέρνηση. Ως εμφανώς, όμως, επικίνδυνος για τους εκφραστές του κοινωνικού κατεστημένου (αλλά και του βαθέος κράτους, το οποίο, σύμφωνα με την κυρίαρχη νοοτροπία της εποχής, «φύσει» θα έπρεπε να ελέγχεται από τη Δεξιά και τον υπέρτατο εγγυητή του μετεμφυλιακού συστήματος ισχύος, που ήταν το Στέμμα), ο γιος του πρωθυπουργού είχε πλέον δημιουργήσει πολλούς εχθρούς. Εντός και εκτός κόμματος...

Η αποκαλυφθείσα και προαναφερθείσα εμπλοκή του, λοιπόν, με μια ενδοστρατιωτική οργάνωση, τον ΑΣΠΙΔΑ (αρκτικόλεξο του «Αξιωματικοί-Σώσατε-Πατρίδα-Ιδανικά-Δημοκρατία-Αξιοκρατία»), που εμφανίστηκε από μερίδα του δεξιού Τύπου, καθώς και από πολλούς πολιτικούς αντιπάλους του, ως συνωμοσία αποβλέπουσα στον έλεγχο του στρατεύματος, δρομολόγησε λοιπόν κρίσιμες εξελίξεις. Ιδιαίτερα από τη στιγμή που η στρατιωτική δικαιοσύνη ξεκίνησε έρευνα για την ποινική φύση της υπόθεσης και, στη συνέχεια, ζήτησε την ποινική δίωξή του.

Ουδείς γνωρίζει με βεβαιότητα ποιος έδωσε τα σχετικά στοιχεία στον Τύπο, δηλαδή σε μια μικρή επαρχιακή εφημερίδα της Θεσσαλίας, η οποία αρχικά τα αποκάλυψε. Το ιστορικά αδιαμφισβήτητο γεγονός, αντίθετα, είναι, όπως έχουμε προαναφέρει, πως πριν προσεγγίσουν τον γιο του πρωθυπουργού για να ζητήσουν κάτι σαν «πολιτική προστασία» εντός των δεξιόστροφων Ενόπλων Δυνάμεων, οι νεαροί κατώτεροι αξιωματικοί που πήραν τη σχετική πρωτοβουλία, είχαν νωρίτερα επιχειρήσει να προσεγγίσουν, ακριβώς με τον ίδιο σκοπό, και τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Χωρίς, ωστόσο, να βρουν ανταπόκριση ή ενθάρρυνση από τον φιλόδοξο Χανιώτη πολιτικό.

Ειδικότερα λοιπόν, η αλληλουχία των γεγονότων, που ήδη έχουμε αναφέρει, δηλαδή...

Η προσπάθεια του Γεωργίου Παπανδρέου να απομακρύνει από τη θέση του –σύμφωνα προς αρκετούς για να ελέγξει τα της ποινικής δίωξης του γιου του– τον αρχηγό του ΓΕΣ στρατηγό Γεννηματά (ο οποίος έως τότε δεν είχε θιγεί, παρά το γεγονός πως του είχαν αποδοθεί

ευθύνες για το εκλογικό όργιο του 1961)...

Η απροθυμία, κατόπιν, του υπουργού άμυνας Π. Γαρουφαλιά –παλιού και πιστού προσωπικού και πολιτικού φίλου του πρωθυπουργού ωστόσο– να προωθήσει την αποστράτευση του στρατηγού, αλλά και να προσφέρει, στη συνέχεια, την παραίτησή του στον πρωθυπουργό, όπως με επίταση του ζητήθηκε...

Η άρνηση του βασιλιά, αμέσως μετά, να υπογράψει διάταγμα απαλλαγής του υπουργού εκ των καθηκόντων του, στο μέτρο που το σχετικό αίτημα του πρωθυπουργού συνοδευόταν από την αξίωση να αναλάβει προσωπικά ο ίδιος την ηγεσία του νευραλγικού στη δεδομένη συγκυρία υπουργείου... (Πράγματι, ο Κωνσταντίνος δεχόταν να διορίσει υπουργό Άμυνας οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο του υπεδείκνυε ο Γεώργιος Παπανδρέου, όχι όμως τον ίδιο, για λόγους δεοντολογίας, όπως υποστήριζε, δεδομένης της υποδικίας του γιου του πρωθυπουργού και της διεξαγόμενης για το θέμα έρευνας από τη στρατιωτική δικαιοσύνη, η οποία υπαγόταν στον έλεγχο του υπουργού Άμυνας)...

Και η σχετική αδιαλλαξία, μετά από ένα σημείο, τόσο του πρωθυπουργού όσο όμως και του βασιλιά... (Ο τελευταίος πιθανότητα είχε την πληροφορία, ή έστω την εκτίμηση, ότι πολλά πρωτοκλασάτα στελέχη της ΕΚ –πιθανότατα δυσανεστήμενα ή ανήσυχια από τις καταφανείς ηγετικές φιλοδοξίες, αλλά και την πληθωρικότητα των κινήσεων, του Ανδρέα Παπανδρέου– θα δέχονταν να σχηματίσουν μια άλλη κυβέρνηση, επίσης εκ της ΕΚ προερχόμενη, η οποία όμως θα στηριζόταν και από τους βουλευτές των δύο άλλων αστικών κομμάτων, δηλαδή

τόσο της ΕΡΕ όσο και του μαρκεζινικού Κόμματος των Προοδευτικών)...

Όλα αυτά, λοιπόν, οδήγησαν στη μεγάλη κρίση του Ιουλίου του 1965, που αναζωογόνησε παλιές βαθιές διαιρετικές τομές...

Ειδικότερα, στην αντιπαράθεση που είχε επικεντρωθεί κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 γύρω από τα πρόσωπο του λεγόμενου Γέρου της δημοκρατίας (παπανδρεϊκοί–αντιπαπανδρεϊκοί), τα προαναφερθέντα γεγονότα έκαναν να υποκατασταθεί –ή μάλλον να προστεθεί– μια άλλη: Αυτή που αντιπαρέθετε τους βασιλόφρονες –οι οποίοι, συχνά, αναγνώριζαν στο παλάτι την υπέρτατη εγγύηση για διατήρηση της χώρας στον δυτικό κόσμο– προς τους αντιβασιλικούς (δεδομένου πως οι μεταϊουλιανές κυβερνήσεις των αποστατών προσελήφθησαν από μεγάλο μέρος της κοινωνίας ως προϊόντα βασιλικής συνωμοσίας).

Μια «νεοπαγής παλιά» σύγκρουση αναβίωσε, λοιπόν, που πήρε τόση ένταση ώστε, για πρώτη φορά μετά το 1946, να προκληθεί σε ορισμένους διάθεση ανακίνησης της πολιτειακής αμφισβήτησης (όπως υποδήλωνε, άλλωστε, και το κυρίαρχο στους δρόμους, εκείνη την εποχή, το ήδη αναφερθέν και απευθυνόμενο στον βασιλιά σύνθημα: «παρ' τη μάνα σου και μπρος, δε σε θέλει ο λαός»!)

Η εμμονή του βασιλιά να αρνείται στον αιρετό πρωθυπουργό της χώρας τη δυνατότητα να αναλάβει όποιο υπουργείο έκρινε και επιθυμούσε είναι δυνατόν ασφαλώς να επικριθεί –και επικρίθηκε σκληρά– από πλευράς πολιτειακής δεοντολογίας. Στην πολιτική, ωστόσο, συγκυρία της στιγμής θα μπορούσε

πάντως να βρει και υποστηρικτές ή, έστω, να διεκδικήσει την κατανόηση –τουλάχιστον την επιείκεια– της Ιστορίας. Καθώς και κάποιων θεραπόντων της – ίσως ακόμη και θεραπόντων της συνταγματολογικής επιστήμης– μη στερούμενων δημοκρατικών ευαισθησιών. Αυτό, αντίθετα, που κατέστησε την όλη εκμέρους τού άνακτα διαχείριση και μεθόδευση της κατάστασης ατόπημα ιστορικό, πολιτικό, πολιτειακό και συνταγματικό είναι, κατά την ταπεινή άποψή μου, το εξής:

Από τη στιγμή που του υποβλήθηκε η παραίτηση του ασυμβίβαστου (ή αδιάλλακτου) πρωθυπουργού, όφειλε να ζητήσει από την κοινοβουλευτική ομάδα τού –απολύτως ακόμη τότε– πλειοψηφούντος στη Βουλή κόμματος να του υποδείξει άλλον πρωθυπουργό, ώστε να δώσει σε αυτόν εντολή προς σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Από τη στιγμή, αντίθετα, που –ελάχιστα λεπτά μετά τη, μόνον προφορική μάλιστα, υποβολή της πρωθυπουργικής παραίτησης– όρκισε ως πρωθυπουργό τον έως τότε πρόεδρο της Εθνικής Αντιπροσωπείας Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, ήταν απολύτως εύλογο η κοινωνία να θεωρήσει πως επρόκειτο για προοργανωμένη συνωμοσία, με στόχο την αποκαθήλωση του ανυπότακτου εκλεκτού της λαϊκής ψήφου.

Όταν, δε, μετά την ορκωμοσία ως υπουργών των πλέον προβεβλημένων στελεχών του Κέντρου, αφού δεν κατέστη αρχικά δυνατή η επίτευξη νέας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, άρχισαν τα Ανάκτορα, με τη βοήθεια κάποιων ήδη «αποστατών», να διευκολύνουν την περαιτέρω «σαλαμοποίηση» της υπολειπόμενης κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΚ, ορκίζοντας ως υπουργούς απίθανες προσωπικότητες (μια εποχή

που κάτι τέτοιο δεν ήταν τόσο σύνηθες, όπως σήμερα), ώστε να δίνεται η αίσθηση χυδαίας συναλλαγής... Ήταν πια αναπόφευκτο η χώρα να οδηγηθεί σε αναβίωση των παλαιών της πολιτειακών δαιμόνων. Ενώ, παράλληλα, οι καταστάσεις οδήγησαν και στην εύλογη πολιτική, ακόμη και ηθική, απαξίωση των προβεβλημένων ιστορικών στελεχών του Κέντρου, τα οποία –συχνά από την πρώτη στιγμή και λόγω διαφορών προς τον αυταρχικό και ευνοιοκρατικό τρόπο με τον οποίο ο Γεώργιος Παπανδρέου διοικούσε το κόμμα– είχαν εγκαταλείψει την ΕΚ, στελεχώνοντας τις μεταϊουλιανές κυβερνήσεις Νόβα-Τσιριμώκου-Στεφανόπουλου¹².

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι περισσότεροι από τους πρωτοκλασάτους του Κέντρου, οι οποίοι εκείνο το φλο-

---

¹² Είναι χαρακτηριστικό πως, από τον Ιούλιο του 1965 και μετέπειτα, οποιοδήποτε στέλεχος της ΕΚ την εγκατέλειπε είχε απολύτως διασφαλισμένο το υπουργικό αξίωμα, όποια και αν ήταν η ατομική του βαρύτητα και η πολιτική του διαδρομή. Υπήρξε μάλιστα στιγμή που, εξαντληθέντων όλων των υπουργικών πόστων, η κυβέρνηση Στεφανοπούλου έφτασε να έχει ...επτά άνευ χαρτοφυλακίου υπουργούς! Όσον αφορά, δε, την πολιτικοθητική μη δικαίωση των πρωτοκλασάτων στελεχών της ΕΚ, που αποφάσισαν τη μεγάλη ρήξη το καλοκαίρι του 1965, έγραφα το 1989 στην –πολυσυζητημένη βιογραφία Μητσοτάκη (την οποία πολλοί από τους –μη–αναγνώστες της θεώρησαν ... αγιογραφία: «*Η υστεροφημία της [«Αποστασίας»] στο συλλογικό υποσυνείδητο του λαού υπήρξε αρνητική όπως και η παρουσία της. Γιατί, όσο και αν οι ηγετικές της φυσιογνωμίες είχαν δίκιο τόσο στην αφορμή όσο και στα βαθύτερα αίτια της σύγκρουσής τους με τον Γ. Παπανδρέου, καλύπτοντας και νομιμοποιώντας με την παρουσία τους –ιδιαίτερα οι καταξιωμένοι αγωνιστές του Ανένδοτου– την πολιτικά απαράδεκτη βασιλική μεθόδευση που χρη-*

γισμένο καλοκαίρι πέρασαν «στην αντιπέρα όχθη» και στελέχωσαν τις κυβερνήσεις που η κοινωνία θεώρησε «βασιλικές» ή, ακόμη χειρότερα, «κυβερνήσεις αυλόδουλων και ανδρικήλων» δεν είναι πιθανόν να αποφάσισαν –με δεδομένη την πολιτική διαδρομή τους– αυτό το εγχείρημα, θέλοντας στη σύγκρουση Παπανδρέου και βασιλιά να πάρουν το μέρος του δεύτερου. Αλλά, πρωτίστως, γιατί διαφωνούσαν με τον τρόπο που ο «Γέρος» διηύθυνε το κόμμα, αλλά και με τον τρόπο που χειρίστηκε, προστάτευσε, πρόβαλε, ενδεχομένως και προώθησε τον γιο του. Με άλλα λόγια ο Παπανδρέου μάλλον δεν έχασε μεγάλο μέρος του κόμματός του γιατί οι κομματικοί βαρόνοι εναντιώθηκαν στον τρόπο που χειρίστηκε την κρατική εξουσία, αλλά γιατί εναντιώθηκαν στον τρόπο που άσκησε τον πατρικό και κατά προέκταση τον ενδοκυβερνητικό ρόλο του... (Αναρίθμητες είναι, άλλωστε,

---

σιμοποιήθηκε, προσέβαλαν αναμφίβολα τη λαϊκή φιλοτιμία. Θεώρησαν το ενδοκομματικό τους δίκαιο ισχυρότερο από τις διαθέσεις του λαού. Και ο λαός δεν ήξερε ή δεν ενδιαφερόταν να ξέρει ποιος έχει περισσότερους τίτλους να διεκδικήσει την κομματική διαδοχή... Αυτό που ο λαός ήξερε και καταλάβαινε ήταν πως είχε πρόσφατα εκλέξει μια συντριπτική και 'απελευθερωτική' πλειοψηφία υπό έναν ηγέτη που η πλειοψηφία αυτή είχε αποδεχθεί. Και είδε ένα τμήμα της πλειοψηφίας του να αποσπάται. Να συστοιχίζεται σε μια πολιτική μεθόδευση εμπνευσμένη και κατευθυνόμενη από τα Ανάκτορα, δηλαδή τον παραδοσιακό αντίπαλο της παλαιοδημοκρατικής παράταξης. Να σχηματίζει κυβέρνηση στηριζόμενη στις ψήφους του πολιτικού αντιπάλου. Να διαμορφώνει οριακή πλειοψηφία με χρησιμοποίηση μεθόδων αποδοκιμαζόμενων ακόμη και από τους αρχικούς πρωταγωνιστές του εγχειρήματος. Και να επιμένει να ασκεί την εξουσία, μολονότι διέθετε, ομολογημένα, ελάχιστη λαϊκή απήχηση».

οι μαρτυρίες πως σε θέματα επί των οποίων υπήρχε ομόφωνη απόφαση του λεγόμενου «Μικρού Υπουργικού Συμβουλίου» –του ουσιαστικά ανώτατου κυβερνητικού οργάνου– στη συνέχεια, κατ’ ιδίαν, ο Ανδρέας μετέπειθε τον πατέρα του...).

Οπωσδήποτε, όμως, ο υιός Παπανδρέου δεν φάνηκε να ανταποδίδει με ευγνωμοσύνη την ευνοϊκή μεταχείριση του πατέρα του. Έτσι...

Ναι μεν στα τέλη του 1966 και τις αρχές του 1967 ο αρχηγός της ΕΚ αποφάσισε να δρομολογήσει μια διαδικασία προσέγγισης με το παλάτι και την ΕΡΕ, δηλαδή να συμβάλει στον σχηματισμό μιας κυβέρνησης από κοινού υποστηριζόμενης από το κόμμα του και την ΕΡΕ, που θα οδηγούσε τον τόπο σε εκλογές με πλήρως αναλογικό σύστημα –σύστημα πρόσφορο να οδηγήσει σε αποφόρτιση του πολιτικού κλίματος–, ώστε μετεκλογικά ο τόπος να αποκτήσει πιθανότατα συγκυβέρνηση των δύο αστικών κομμάτων, απαλλαγμένων από τα αδιάλλακτα στοιχεία τους...

Το έκανε, δε, αυτό ο Γεώργιος Παπανδρέου, διότι επιτέλους φαίνεται πως είχε αντιληφθεί τους κινδύνους που έκρυβε για το δημοκρατικό πολίτευμα η αναβίωση των παλαιών δαιμόνων, δηλαδή η αναζωπυρούμενη σύγκρουση βασιλοφρόνων και αντιβασιλικών, κίνδυνοι που ήταν ασφαλώς μεγάλοι, δεδομένου του ότι όλη η ανώτατη ηγεσία του στρατεύματος ήταν τότε πιστή στα Ανάκτορα (ενώ δηλώσεις του Ανδρέα Παπανδρέου πως το βράδυ των εκλογών του Μαΐου θα «όρκιζε κυβέρνηση στην Πλατεία Συντάγματος», χωρίς συμμετοχή του βασιλιά, προφανώς και εξήπταν κι άλλο τα πνεύματα)...

Όμως ο Ανδρέας δεν ακολούθησε στην πορεία αυτή σύγκλισης τον πατέρα του...

Χαρακτηρίζοντας συμβιβασμό και υποταγή τη συγκρότηση κυβέρνησης από κοινού στηριζόμενης με την ΕΡΕ (κυβέρνηση Παρασκευοπούλου), δήλωσε πως αυτός και η ομάδα των βουλευτών που τον ακολουθούσε – ανάμεσά τους και ο Γιάννης Αλευράς– δεν θα της παρείχαν ψήφο εμπιστοσύνης...

«Διττώς επληρώθη, και ως αρχηγός κόμματος και ως πατήρ», δήλωσε τότε ο Γεώργιος Παπανδρέου, απειλώντας να διαγράψει από την ΕΚ τον γιο του, πριν να υπάρξει στη συνέχεια δήλωση υποχώρησης του Ανδρέα...

Η συνέχεια, όμως, είναι γνωστό πως δεν υπήρξε ομαλή.

Η προσπάθεια που κατεβλήθη από ορισμένους κύκλους, καθώς και από βουλευτές να διασφαλιστεί η διατήρηση της βουλευτικής ασυλίας τού –πάντα υπόδικου για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ– Ανδρέα Παπανδρέου για το μεταξύ της διάλυσης της Βουλής και της ανάδειξης της επόμενης διάστημα, δεν επέφερε μόνο την πτώση της κυβέρνησης Παρασκευοπούλου. Απέτρεψε επίσης και τη συμφωνημένη ψήφιση της απλής αναλογικής, την οποία πολλοί θεωρούσαν ως τον μόνο τρόπο, στη δεδομένη συγκυρία, να διασωθεί η δημοκρατία, δεδομένου πως –εκμηδενίζοντας την πιθανότητα ανάδειξης αυτοδύναμης πλειοψηφίας της ΕΚ και άρα μετεκλογικής ηγεμονίας του Ανδρέα Παπανδρέου, επίφοβης κυρίως λόγω της βιολογικής κάμψης του «Γέρου»– θα μπορούσε να αναστείλει πολλές ανησυχίες. Ανησυχίες παραγόντων πολιτικών, οικονομικών και πρωτίστως ένστολων...

Τελικά, βέβαια, στις 21 Απριλίου 1967 υπήρξε κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Όχι, όμως, από την πλευρά και προς την κατεύθυνση που φοβόνταν οι εχθροί και οι πολιτικοί αντίπαλοι του Ανδρέα Παπανδρέου.

Όλα αυτά, όμως, καθώς και οι νέες διαιρετικές τομές που προέκυψαν –ή αναβίωσαν– από το δραματικό γεγονός της απριλιανής νύχτας ανήκουν στη θεματολογία και την ύλη του επόμενου τεύχους...

Εν κατακλείδι...

Η δεκαετία του '60 υπήρξε μια –σύντομη τελικά– «δεκαετία», που ξεκίνησε για τη χώρα μας με τους καλύτερους οιωνούς και με μεγάλες προσδοκίες. Τουλάχιστον φάνηκαν να διευρύνονται τα όρια της ημιφιλελεύθερης δημοκρατίας, που χαρακτήριζαν την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο και να συνεχίζεται η οικονομική πρόοδος.

Ωστόσο...

Οι βαθύρριζοι διχαστικοί παράγοντες, οι οποίοι είχαν εγχαραχθεί στο ιστορικό και συλλογικό ασυνείδητο των Ελλήνων, ασφαλώς και δεν εκριζώθηκαν, επειδή η «παλαιοδημοκρατική» πολιτική παράταξη του τόπου συγκρότησε ενιαία κομματική έκφραση και το αστικό σύστημα απέκτησε δυνατότητα κυβερνητικής εναλλαγής, εντός του μετεμφυλιακά διαμορφωμένου και αποδεκτού πλαισίου.

Οι πολιτικοί και πολιτειακοί φορείς ρόλων που θεσμικά και ιστορικά είχαν την ευθύνη να διαχειρισθούν τη «μετάβαση» προς μια ολοκληρωμένη δημοκρατία αποδείχτηκαν, σχεδόν στο σύνολό τους, κατώτεροι του ρόλου τους, της ιστορικής αποστολής τους και των περιστάσεων... Παράλληλα, κάποιοι εξωθεσμικοί, εν πολλοίς, παράγοντες, αλλά με παρεμβατικές δυνατότητες στα πολιτικά πράγματα της χώρας, δεν φάνηκαν να ενθουσιάζονται από τις εξελίξεις.

Ας σημειωθεί επίσης πως και η κοινωνία δεν έδειξε δείγματα –ούτε αυτή τη φορά– της μεγαλύτερης δυνατής πολιτικής ωριμότητας. Εύλογα ίσως εκδήλωσε και μια έντονη διεκδικητικότητα παροχών, χαρακτηριστική

των πρώην καταπιεσμένων, αφού υπήρχε και η αίσθηση πως ήταν μια περίοδος ευημερίας. (Χαρακτηριστικά: κατά τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1950 και τα πρώτα αυτής του 1960 τετραπλασιάστηκε ο αριθμός των ιδιωτικών αυτοκινήτων στη χώρα). Στην κοινωνική συνείδηση η διεύρυνση της πολιτικής δημοκρατίας έδειχνε να συμβαδίζει με τη διεύρυνση της κοινωνικής ευημερίας.

Για πολλούς, δε, που κατέβηκαν στο πεζοδρόμιο μετά τον Ιούλιο του 1965 η αντίσταση κατά των παραγόντων της πολιτικής εκτροπής ήταν και αντίσταση κατά όσων εναντιώνονταν στην ευρύτερη διάχυση του κοινωνικού πλούτου. Ίσως εκεί βρίσκονται οι ρίζες της νοοτροπίας που κυριάρχησε στη χώρα μετά την Μεταπολίτευση...

Η σύντομη «δεκαετία» του 1960, λοιπόν, αυτή που ολοκληρώθηκε στις 21 Απριλίου του 1967 –με το δημοκρατικό πολίτευμα ήδη πολλαπλά κακοπαθημένο– φάνηκε λίγο μετά το ξεκίνημά της να έχει ως «μουσική υπόκρουση» τη μελωδία της πολιτικής ευτυχίας, την οποία απολάμβανε μια κοινωνία με πολλές ακόμη αμυχές, που βάσιμα ήλπιζε πια να τις επουλώσει.

Η σύντομη «δεκαετία» του 1960 «κατέληξε», όμως, με την ελληνική κοινωνία να έχει στα αυτιά της τη «μελωδία» των ερπυστριών...

Το επόμενο τεύχος του παρόντος, εφόσον βέβαια η ζωή θελήσει να επιτρέψει στον συγγραφέα να το ολοκληρώσει και αυτό, δεν θα αναφέρεται σε δεκαετία. Αλλά, επίσης, σε επταετία...

Επίμετρο-σχόλιο

Ανδρέα Λοβέρδου

Η ευρηματική νέα συγγραφική προσπάθεια του Θανάση Διαμαντόπουλου αποτυπώνεται σε έντεκα συνοπτικά Τεύχη και είναι αφιερωμένη στον προσδιορισμό των διαιρετικών τομών «...που σφράγισαν και διαπέρασαν την πολιτική ζωή του τόπου, κατά τις 11 περίπου δεκαετίες που διέρρευσαν από το κίνημα στου Γουδή μέχρι σήμερα» (φράση του συγγραφέα από τα προλεγόμενα του 1ου Τεύχους).

Η συγγραφική αυτή δουλειά του Θ. Διαμαντόπουλου, όταν αφορά τις δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτελεί κατά τη γνώμη μου περισσότερο καταγραφή του παρόντος και λιγότερο εξιστόρηση του παρελθόντος. Κι αυτό γιατί οι συγγραφείς που ασχολούνται με αυτά τα κοντινά χρόνια δεν γράφουν εν ψυχρώ. Δεν έχει παρέλθει δηλαδή ικανό χρονικό διάστημα ανάμεσα στα γεγονότα και την ιστορική τους αξιολόγηση. Όλοι οι ζώντες συγγραφείς, ακόμη και οι νεότεροι, έχουν ζήσει ή και βιώσει μέσα στο ίδιο τους το σπίτι τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα. Λιγότερο, ίσως, οι εμπειρίες και περισσότερο οι

αφηγήσεις των μεγαλύτερων, οι συζητήσεις με αυτόπτες μάρτυρες, αλλά και η πολιτική συμμετοχή με την άμεση αναφορά σε πρόσφατα γεγονότα, ενώνουν το παρόν με το κοντινό παρελθόν. Υποστηρίζω, με άλλα λόγια, πως τόσο ο συγγραφέας όσο και εμείς που σχολιάζουμε τα γραπτά του για τα όσα έγιναν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εκφράζουμε, κατά το μάλλον ή ήττον, τις πολιτικές μας απόψεις και δεν επιχειρούμε επιστημονική γραφή.

Η δεκαετία του 1960! Και τι δεν έγινε τα χρόνια αυτά! Η ενοποίηση των κομμάτων του Κέντρου, οι «περίφημες» εκλογές του 1961, η κυβερνητική αστάθεια που προέκυπτε από τις συνεχόμενες εκλογές (1961, 1963, 1964), αλλά και από τις πολλές κυβερνήσεις με βραχύτατη παραμονή στην εξουσία (1965-1967), η δολοφονία του Γρ. Λαμπράκη, η Αποστασία, η δικτατορία του 1967 και η προδοτική απόσυρση της ελληνικής μεραρχίας από την Κύπρο, το κίνημα του Βασιλιά και η φυγή του στο εξωτερικό, το ψευδοδημοψήφισμα του 1968 κ.ά.

Από τα πολλά και πολύ σημαντικά γεγονότα της δεκαετίας του 1960 ο Θανάσης Διαμαντόπουλος στέκεται κυρίως σε τρία: στην ενοποίηση των κομμάτων του Κέντρου, στην Αποστασία και στην καταγραφή των βασικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του Γεωργίου Παπανδρέου. Το τελευταίο αυτό σημείο είναι, κατά τη γνώμη μου, το πιο σημαντικό εξ όλων των άλλων, διότι ο Παπανδρέου με τις πράξεις και το λόγο του συγκροτεί, όπως ο συγγραφέας υποστηρίζει, τη διαιρετική τομή της δεκαετίας του '60. Ο διχασμός με τα χαρακτηριστικά της δεκαετίας του 1910 αναβιώνει και οι Έλληνες χωρίζονται σε βασιλικούς και παπανδρεϊκούς, σε παπανδρεϊκούς και

αντιπαπανδρεϊκούς, όπως γράφει ο ίδιος ο Θ. Διαμαντόπουλος.

Να σημειωθεί εδώ, πως από το πλούσιο θεματολόγιο του '60 στο παρόν έκτο Τεύχος δεν συμπεριλαμβάνονται τα γεγονότα από την 21^η Απριλίου και μετά. Προφανώς διότι η δικτατορία θα εξεταστεί στο επόμενο, έβδομο, Τεύχος. Ας μου συγχωρεθεί, όμως, η αναφορά στους τίτλους τριών θεμάτων που αφορούν στη δικτατορία του '67. Πρώτον, στη διαφορά των χαρακτηριστικών της σε σχέση με όλες τις δικτατορίες και τα στρατιωτικά κινήματα που προηγήθηκαν, δεύτερον στη μη εναντίωση της πλειοψηφίας των πολιτών σε αυτήν (δυστυχώς η μη εναντίωση αυτή κράτησε τουλάχιστον έως το 1972) και τρίτον στη διενέργεια ενός νόθου δημοψηφίσματος το 1968, όπου το 92% των πολιτών «ενέκρινε» το ψευδοσύνταγμα του 1968. Οι σύγχρονοι πολίτες που βιώσαμε το νόθο δημοψήφισμα του 2015 (λόγω του απροσδιόριστου ερωτήματος, τμήμα του οποίου ήταν στην αγγλική γλώσσα, που αποτελεί το πυρηνικό αίτιο της δημοψηφισματικής νοθείας), έχουμε πολλά να διδαχτούμε από τη μελέτη των δύο χουντικών δημοψηφισμάτων του 1968 και του 1973.

Η ενοποίηση των κομμάτων του Κέντρου αποτελεί το πρώτο εκ των βασικών θεμάτων του παρόντος έκτου Τεύχους. Ο Θ. Διαμαντόπουλος βλέπει θετικά την κίνηση αυτή στο πεδίο του πολιτικού μας συστήματος, που διαμορφώνει τους όρους ενός δημοκρατικού δικομματισμού, και επισημαίνει τους συμφιλιωτικούς όρους με τους οποίους ξεκίνησε η δεκαετία του '60, κάτι που διαφεύγει από πολλές αναλύσεις. Καταγράφει, ωστόσο, ο συγγραφέας τα θνησιγενή χαρακτηριστικά αυτής της ενοποίησης

κι έτσι εξηγεί τη διάσπαση της Ένωσης Κέντρου, το 1965. Η μελέτη της πορείας της Ένωσης Κέντρου την περίοδο 1952-1967 και κυρίως από το 1961 έως το 1967 είναι, ίσως, πολύ χρήσιμη για τα σημερινά στελέχη του Κέντρου και της Κεντροαριστεράς, που υποφέρει και πάλι από διασπάσεις.

Το δεύτερο θέμα που πρέπει να προσεχθεί ως βασικό στο έκτο αυτό Τεύχος είναι η Αποστασία. Η συγκρότηση κυβερνήσεων από διασπάσεις πλειοψηφησάντων κομμάτων είναι λογικό να εμπεριέχει πολιτικά προβλήματα και να προκαλεί εντάσεις. Ο όρος, ωστόσο, «Αποστασία» καθιερώθηκε ως όρος του πολιτικού μας συστήματος το 1965 και όχι από την εποχή της διαμάχης Δηληγιάννη και Τρικούπη, όταν 69 Βουλευτές του πρώτου στήριξαν κυβέρνηση του δεύτερου. Όπως υποστηρίζω με επιμονή, η Αποστασία του 1965 έχει ήδη την έντονότατη εγγραφή της στο πολιτικό μας σύστημα και οι απόπειρες να αλλάξουν οι σχετικές αξιολογήσεις δεν είναι δυνατόν να έχουν αποτέλεσμα. Χρειάζεται να περάσει πολύς χρόνος ακόμη για να γίνουν ψυχραιμες επιστημονικές αξιολογήσεις. Ο χρόνος που διανύουμε είναι χρόνος κατάθεσης τεκμηρίων και απόψεων. Μια τέτοια, πολύ αξιόλογη όμως, άποψη καταθέτει και ο Θ. Διαμαντόπουλος, υποστηρίζοντας ότι το μεγαλύτερο λάθος των Ανακτόρων εκείνη την περίοδο ήταν πως μετά την προφορική παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου, μάλιστα μόνο μέσα σε λίγα λεπτά μετά από αυτήν, ο Βασιλιάς όρκισε κυβέρνηση αποστατών. Όπως εύλογα και θεσμικώς ορθότατα επισημαίνει ο συγγραφέας, ο Βασιλιάς έπρεπε να απευθυνθεί αρμοδίως στην κοινοβουλευτική ομάδα της Ενώσεως

Κέντρου ζητώντας της να υποδείξει το πρόσωπο που θα διόριζε ως επόμενο Πρωθυπουργό.

Το κορυφαίο, κατά τη γνώμη μου, θέμα που πραγματεύεται το παρόν βιβλίο του Θανάση Διαμαντόπουλου, επαναλαμβάνω πως είναι αυτό που αφορά τον Γεώργιο Παπανδρέου. Ως πρόσωπο και ως πολιτικό. Τις ιδεολογικο-πολιτικές του αναφορές όταν ξεκινούσε την πολιτική του πορεία, αλλά και μετά την ωρίμανσή του, την πολιτική ευλυγισία ή τον οππορτουνισμό του, τη ρητορική του ικανότητα (τον θεωρεί ως τον κορυφαίο Έλληνα πολιτικό ρήτορα), τον τακτικισμό του, τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες του και, τέλος, την «ιδιότητά» του να είναι ο πατέρας του Ανδρέα Παπανδρέου. Οι περί Γεωργίου Παπανδρέου σελίδες του παρόντος έκτου Τεύχους πρέπει να διαβαστούν. Δεν έχει κανένα νόημα ο εκ μέρους μου σχολιασμός. Αν ήθελα να γράψω τα κυριότερα από τις σχετικές σελίδες του Θανάση Διαμαντόπουλου θα τις αντέγραφα όλες. Σημειώνω μόνο πως σε ορισμένα, όχι σε όλα, συμπίπτω με τον συγγραφέα. Σπεύδω, όμως, να ενημερώσω τον αναγνώστη, πως στις προσωπικές μου αξιολογήσεις για τους πέντε ή έξι κορυφαίους ηγέτες του σύγχρονου ελληνικού κράτους, δηλαδή από τον Ιωάννη Καποδίστρια και μετά, δεν συμπεριλαμβάνεται ο «Γέρος της Δημοκρατίας». Γράφοντας, όμως, αυτές τις τελευταίες λέξεις νιώθω αμέσως την υποχρέωση να αναφέρω πως ο Γεώργιος Παπανδρέου είναι ο Πρωθυπουργός που εκφώνησε στο Σύνταγμα τον λόγο της απελευθέρωσης της χώρας μας από τους κατακτητές, στις 18 Οκτωβρίου του 1944. Αλλά και ο Πρωθυπουργός και ο Υπουργός που συνέδεσε το όνομά του με σημαντικές διαρ-

θρωτικές αλλαγές στην Παιδεία και την εκπαίδευση.

Κλείνω το επίμετρο και τα σχόλιά μου ευχαριστώντας τον πολυγραφότατο συγγραφέα, καθηγητή Θανάση Διαμαντόπουλο για την πρόσκλησή του να συμβάλω στη συγκεκριμένη συγγραφική του προσπάθεια. Πρώτα και πάνω από όλα, όμως, τον ευχαριστώ για την ίδια την ιδέα που είχε και που σχεδόν ολοκληρώνει, να καταγράψει και αξιολογήσει ευσύνοπτα το βασικό χαρακτηριστικό ημών των Ελλήνων και των Ελληνίδων: τη διαίρεση. Η συμβολή της επιστήμης και του ψυχραιμου και εμπειριστατωμένου πολιτικού λόγου για τις διαιρέσεις μας και, κυρίως, η εμπειρία από την πρόσφατη ψευδοδιαίρεση σε δήθεν μνημονιακούς και τάχα αντιμνημονιακούς ίσως βοηθήσουν να αργήσουμε να ξαναδιαιρεθούμε.

